

CROATICA CHRISTIANA PERIODICA

ČASOPIS INSTITUTA ZA CRKVENU POVIJEST
KATOLIČKOG BOGOSLOVNOG FAKULTETA U ZAGREBU

GOD. VII

ZAGREB 1983.

BR. 11

Članci i rasprave

TAJNI VATIKANSKI ARHIV I OSTALI PAPINSKI ARHIVI

Slavko KOVAČIĆ, Split

1. NARAV I ZNAČENJE GRAĐE U PAPINSKIM ARHIVIMA

U *Tajnom vatikanskom arhivu* i u ostalim arhivima Svete Stolice čuva se vrlo obilna i raznolika arhivska građa od najveće važnosti za povijest svih naroda i zemalja svijeta, crkvenu i opću.¹ Ta je građa nastala tisućljetnim djelovanjem papinstva ili Svete Stolice koja je pomoću raznih ustanova i njima odgovarajućih ureda upravljala i upravlja prema različitim razinama nadležnosti: rimskom biskupijom, crkvenom pokrajinom srednje i južne Italije, zapadnim ili rimskim patrijarhatom, katoličkom Crkvom u cijelom svijetu i, napokon, nekoć prilično prostranom, danas minijaturnom, papinskom državom u Italiji.² Razumljivo je onda da je odatle nastala arhivska građa, nužno vrlo raznolika, a njena organska struktura i sama po sebi, bez obzira na smještaj i stanje sredenosti, jako zamršena. Ako uz to imamo na pameti dugu i burnu prošlost samog tvorca građe, kao i neprestani razvoj njegovih ustanova i ureda podložnih dosta čestim većim ili manjim promjenama nadležnosti i strukture, do čega je u svim vremenima dolazilo uslijed niza različitih nutarnjih i vanjskih čimbenika, spomenuta će nam zamršenost biti još shvatljivija. Naravno, sve to stavlja pred teško rješive poteškoće i osoblje koje radi na čuvanju, sređivanju i arhivističkoj obradi te građe i znanstvene radnike koji u njoj traže podatke za najrazličitije povijesne teme.

1 Građa Vatikanskog arhiva naročito je važna za povijest srednjega vijeka, jer za to razdoblje, kako ističe Fink, „pruža često jedine ili najbolje izvore“, dočim „za povijest novoga vijeka nema više vladajući položaj, iako mu u pogledu političke povijesti još uvijek pripada istaknuto mjesto među velikim evropskim arhivima“. Karl August FINK, *Das Vatikanische Archiv. Einführung in die Bestände und ihre Erforschung unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Geschichte*, Rom 1943, str. 126. i 127. O važnosti te građe za crkvenu povijest suvišno je i govoriti.

2 Velikim usponom papinskog ugleda na Zapadu u vrijeme tzv. grgurovske reforme u XI st. papin je univerzalno-primatski položaj kao najviši s vremenom gotovo potpuno apsorbirao niže razine njegovih nadležnosti: metropolitansku i patrijarhijsku. Usp. Friedrich KEMPF, *Crkveno uređenje od 8. stoljeća do grgurovske reforme* u: *Velika povijest Crkve* III/1, prijevod s njemačkog, Zagreb 1971, str. 326. i sljedeće; Gabriel LE BRAS, *Le istituzioni ecclesiastiche della cristianità medievale* u: *Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni*, svez. XII, uredili Fliche-Martin, prijevod s francuskog, Torino 1974, str. 700–701. – Napominjemo odmah da se dio građe koja se izravno odnosi na poslove središnje državne uprave nekadašnje papinske države koju je s izuzetkom Vatikanskog grada i njegovih ekstrateritorijalnih posjeda naslijedila talijanska država, danas čuvaju u Archivio di Stato di Roma.

Potrebno je uz to odmah naglasiti činjenicu da, iako je Tajni vatikanski arhiv od početka svog nastanka zamišljen kao središnji arhiv Svete Stolice za čuvanje arhivske građe njezinih najrazličitijih ustanova, ipak još i danas ima cijelih fondova, odnosno njihovih većih ili manjih dijelova, koji već odavno nemaju značenje registraturne nego arhivske građe, a uza sve to nalaze se izvan tog središnjeg arhiva kod pojedinih ustanova-tvoraca nižeg strukturnog stupnja u okviru Rimske kurije. Osnovni je uzrok tomu što ne postoje niti su ikad postojali točno određeni propisi o periodičnoj predaji i rokovima predaje, pa razni zborovi (kongregacije), sudišta, uredi, tajništva Rimske kurije, kao i razne papinske nuncijature stariju arhivsku građu predaju u Tajni vatikanski arhiv tek onda kad u njihovim posebnim arhivima za nju ponestane mjesta, a i tada onoliko koliko im je potrebno osigurati prostora za novonastalu građu. U nekim su slučajevima po srijedi i drugi razlozi. Tako npr. Zbor za nauk vjere, bivši Zbor sv. oficija, ili još starijim imenom Zbor inkvizicije (Congregatio pro doctrina fidei, Congregatio S. officii, Congregatio S. inquisitionis) svu svoju arhivsku građu čuva u posebnom arhivu u svom sjedištu, a na korištenje je daje samo u sasvim izuzetnim, vrlo rijekim slučajevima,³ jer smatra da bi ta građa, inače vrlo osjetljive naravi, u sadašnjim prilikama mogla biti zlorabljena u neznanstvene svrhe pa da, prema tome, zadržava značaj tajnosti i nakon više stoljeća. Slično je i s Apostolskom penitencijarijom (Poenitentia Apostolica), na koju spada sud o različitim slučajevima savjesti in foro interno. Ona također, zbog značaja tajnosti koja je zajamčena strankama, svoju građu uopće ne predaje u Tajni vatikanski arhiv. Građu u cijelosti drže kod sebe i slijedeće vaticanske ustanove: Savjet za javne crkvene poslove (Consilium pro Publicis Ecclesiae negotiis), Zbor za istočne crkve (Congregatio pro Ecclesiis Orientalibus), Zbor za katolički odgoj (Congregatio pro Educatione Catholica) i Zbor za evangelizaciju naroda (Congregatio pro Evangelisatione populorum) ili nekadašnji Zbor za širenje vjere (Congregatio de Propaganda fidei, poznat pod kraćim nazivom „Propaganda“). Značajne dijelove arhivske građe nisu još predali ni Zbor za kler, nekadašnji Zbor koncila (Congregatio pro clericis, Congregatio Concilii), ni Zbor za božansko štovanje, nekadašnji Zbor obreda (Congregatio pro Cultu divino, Congregatio Rituum).⁴

Od svih navedenih arhiva, koji se nalaze izvan Vatikanskoga, najvažniji je i znanstvenim radnicima najpristupačniji Arhiv Zbora za evangelizaciju naroda, poznatiji pod starim imenom *Arhiv Propagande*. Zbog izvanredne važnosti tog arhiva o njem ću govoriti napose.

2. RIMSKA KURIJA

Za bolje poznavanje svih tih arhiva i snalaženje u njima od velike je važnosti, kao i u drugim sličnim slučajevima, poznavanje povijesti samog tvorca građe, što u našem

3 Jedan je od rijetkih koji su zavirili u građu tog arhiva Ivan Golub iz Zagreba. Usp. Ivan GOLUB, *Otkriven autograf Križanićeva djela Bibliotheca Schismaticorum Universa*, Kolo 9 (129), Zagreb 1971, br. 10, str. 1051–1058; ISTI, *L'autograf de l'ouvrage de Križanić Bibliotheca Schismaticorum Universa des archives de la Congregation du Saint Office a Rome*, *Orientalia christiana periodica* 39, Roma 1973, sveščić 1, str. 131–161.

4 Usp. Martino GIUSTI, *L'Archivio Segreto Vaticano*, estratto dal *Il Vaticano e Roma cristiana*, Citta del Vaticano s. a. (1978), str. 5.

slučaju znači povijesti papinstva općenito, a napose povijesti papinskih institucija od kojih potječe arhivska grada.⁵

Najstarija je ustanova za papinsku korespondenciju *Kancelarija*, čiji počeci možda sežu čak u III stoljeće. Izgleda da je za njezin razvoj osobito plodno vrijeme bilo VII i VIII stoljeće. Tada joj je na čelo došao papinski bibliotekar. Od kraja X st. vodi je novi visoki dužnosnik: kancelar (*cancellarius sacri palatii*). Kancelarija se od vremena tzv. grgurovske reforme (od sredine XI st) sve bolje organizira, a njezina djelatnost sve više raste. Do XIV st. ona predstavlja najvažniji papinski ured.⁶

Druga polovica XI st. je razdoblje u kojem dotadašnja Lateranska palača (*Sacrum Palatium Lateranense*) kao upravna ustanova papinstva iz skromnijih oblika prerasta u sve složenije ureden papinski dvor pa dobiva i novi naziv – *Rimska kurija* (*Curia Romana*).⁷ U njezinim okvirima već od tada vrlo važnu ulogu vrši *kardinalski zbor*. Svečani sastanci kardinala s papom, tzv. *konzistoriji*, od XII st. nadomještaju nekadašnje rimske sinode, pa će kroz nekoliko daljnjih stoljeća na tim konzistorijima biti donošene najvažnije papinske odluke i presude.⁸

Tijekom XII i XIII stoljeća u sklopu Rimske kurije nastaju razne nove ustanove kao npr. *Apostolska komora* (*Camera Apostolica*) za upravu papinskih financija,⁹ zatim *Apostolska penitencijarija* (*Poenitentiarium Apostolicum*), sudište za davanje oprosta od crkvenih zakona i određenja od crkvenih kazni.¹⁰ U tom se razdoblju pojavljuju i *papinski kapelani* (*cappellani papae*), ugledni i važni dužnosnici, koji rješavaju razne crkvene parnice i vrše različita poslanstva u Italiji i drugim zemljama.¹¹

U povijesti Rimske kurije XIV stoljeće je poznato po njezinom preseljenju iz Italije u Francusku, gdje je ostala sedamdesetak godina, najprije kraće vrijeme seleći od grada do grada zajedno s papom, a onda u Avignonu, gradu u kojem su trajno boravili pape od Klementa V do Grgura XI.¹²

U prvoj polovici XIV st. u Avignonu u okviru Papinske kurije dolazi do raznih novina. Od tada Kancelarija nije više jedini ured za papinsku korespondenciju,¹³ jer se neke

5 Na našem jeziku imamo samo prikaz starije povijesti Papinske kancelarije: Karlo HORVAT, *Razvitak Papinske kancelarije od najstarijega doba do Inocenta III*, Vrhbosna 23 (1909) br. 9, str. 138–143; 10, 153–156; 11, 171–174; 12, 187–190; 13. i 14, 215–219; 15. i 16, 237–241.

6 Usp. KEMPF, nav. dj., str. 316–319 i ISTI, *Unutarnji pokret kršćanskog Zapada u vrijeme grgurovske reforme*, u „Velika povijest Crkve” III/1, str. 484–485.

7 ISTI, *Unutarnji pokret*, str. 485.

8 Usp. ondje str. 484; LE BRAS, nav. dj., str. 456–457.

9 Usp. LE BRAS, nav. dj., str. 468–472.

10 Usp. ondje str. 476–478.

11 Usp. ondje str. 473, 478–479.

12 O avignonskom razdoblju papinstva najpoznatija je sinteza: Guy MOLLAT, *Les papes d'Avignon*, Paris 1964.

13 Usp. Lajos PASZTOR, *La Curia Romana. Problemi e ricerche per la sua storia nell'età moderna e contemporanea*, Roma 1969, str. 110.

listine počinju sastavljati i slati preko drugih papinskih ureda, npr. preko Apostolske komore. U to vrijeme, uslijed razvitka tzv. kurijalnog fiskalizma, Komora znatno proširuje svoje nadležnosti. Na nju od tada spadaju i sporovi u financijskim pitanjima. Ugled kardinala komornika, koji joj je na čelu, sve više raste. U vršenju službe pomaže mu niz viših i nižih službenika s dobro organiziranim uredom. Tim naglim usponom Apostolska komora na prijelazu iz XIV u XV st. postaje najvažniji organ Kurije.¹⁴

U istom se razdoblju pojavljuje i novo papinsko sudište, nadležno za građanske parnice, a kao prizivno i za sve druge. Ono će u XV st. dobiti ime *Rota* (S. Rota Romana).¹⁵

Poslije smrti pape Grgura XI (1370–1378), koji se bio s cijelom Kurijom vratio u Rim, dolazi do tzv. zapadnog raskola, kad su se katoličke zemlje opredijelile za jednog od najprije dvojice, a onda čak trojice papa suparnika. Taj je raskol potrajao od 1378. do 1417, pa su kroz to vrijeme djelovale najprije dvije Papinske kurije: jedna u Rimu, a druga u Avignonu, a nekoliko godina (od 1409–1415) i treća, tzv. „pisanska”, svaka od njih na isti način organizirana oko svog pape.

Razvoj ustanova Rimske kurije nastavio se bez nekog unaprijed smišljenog plana i tijekom dvaju slijedećih stoljeća, XV i XVI. U tom razdoblju papinsku korespondenciju vode dijelom Kancelarija, dijelom Komora, a dijelom sve brojniji papinski tajnici.¹⁶ Nastaju novi uredi za rješavanje tzv. suplika (molbi posebnog oblika) nazvanih *Segnatura di Grazia* i *Segnatura di Giustizia*.¹⁷ Papinski tajnici od 1487. sačinjavaju posebnu ustanovu, nazvanu *Apostolsko tajništvo* (Segreteria Apostolica). Oni od tada gube svoje prvotno značenje službenika za rješavanje povjerljivih pitanja koja od tada prelaze na posebnog tzv. „domaćeg tajnika” (segretario domestico) oko kojega će se s vremenom oblikovati *Tajno tajništvo* (Segreteria Segreta).¹⁸ Papinski tajnici, a poslije Apostolsko tajništvo i domaći tajnik, uz pisma svečanog oblika (tzv. bula) izdaju i posebnu noviju vrstu dokumenata koji su redovito kraćeg teksta, a svakako jednostavnijih diplomatskih formula, nazvana „brevia”. S vremenom se, naročito poslije ukidanja Apostolskog tajništva (1678), osamostaljuju kao posebna tajništva: *Tajništvo brevija* (Segreteria dei brevi), *Tajništvo brevija za knezove* (Segreteria dei brevi ai principi) i *Tajništvo za latinska pisma* (Segreteria delle lettere latine).¹⁹ U ovom je razdoblju Apostolska komora postala i pravo političko nadležstvo (poput nekog ministarstva vanjskih poslova) i više upravno nadležstvo u crkvenoj državi.^{19a} Tijekom XVI st. oko službenika koji je bio zadužen za stavljanje datuma na sve brojnije suplike razvio se poseban ured nazvan *Apostolska datarija* (Dataria Apostolica). Na Datariju je malo po malo prešlo rješavanje i slanje rješenja za najveći dio tih suplika. Uz to su na

14 Usp. ondje str. 111–113.

15 Usp. ondje str. 104.

16 Usp. ondje str. 110.

17 Usp. ondje str. 48, i 101.

18 Usp. ondje str. 6–7 i ISTI, *Archivio Segreto Vaticano*, p. o. iz „Guida delle fonti per la storia dell’America Latina negli archivi della Santa Sede e negli archivi ecclesiastici d’Italia”, Città del Vaticano 1970, str. 71.

19 Usp. ISTI, *La Curia Romana*, str. 6–7.

19a Usp. FINK, nav. dj., str. 40.

datara već u XV st. bile prenesene neke financijske nadležnosti, koje je poslije naslijedila Datarija kao ured. Zahvaljujući tome, i ona je kroz nekoliko stoljeća spadala u broj važnijih nadležstava Kurije.²⁰

Navedene papinske ustanove, koje su nastale i razvile se tijekom srednjega vijeka i sve do potkraj XVI st. u potridentinskom razdoblju većinom polako gube na važnosti, jer tada nastaju nove koje više odgovaraju potrebama novih vremena i novim oblicima vršenja papinske vlasti. Tako npr. konzistoriji, nekoć redoviti sastanci kardinala s papom, na kojima se najprije raspravljalo o važnim odlukama i tek ih se onda proglašavalo, prelaze u prigodne svečane sastanke na kojima papa proglašava odluke, prethodno pripremljene u raznim užim odborima ili svoje osobne.²¹ Još je očitiji primjer tih promjena nekoć najvažniji papinski ured: Apostolska kancelarija, koja je svoje djelatnosti malo po malo toliko prepuštala drugim uredima da je napokon postala suvišna, pa ju je papa Pavao VI 1673. sasvim ukinuo.²²

U Rimskoj kuriji potridentinskog razdoblja vrlo važno mjesto dobivaju novonastali stalni odbori kardinala s pripadajućim uredima zaduženim za razne skupine točno određenih pitanja. Nazvani su *kongregacije*, što se na hrvatski obično prevodi riječju *zborovi*. Oni podsjećaju na ministarstva modernih država. Od tih je po svom postanku najstariji *Zbor inkvizicije* (Congregatio S. inquisitionis), zadužen za pitanja vjere katolika. Nastao je već 1542. odlukom pape Pavla III²³, dakle prije Tridentinskog koncila (1545–1563), a svojim je strogim nadzorom i osudama onih katolika koji su zastupali učenja više-manje suprotna katoličkoj vjeri izašao na loš glas. Po svršetku Tridentinskog koncila pridružio mu se 1564. novi Zbor koncila (Congregatio Concilii), koji je dobio u zadatak brigu za službeno tumačenje i provedbu koncilskih odluka.²⁴

Navedena dva zbora označila su početak nove preobrazbe Rimske kurije, a odlučnu prekretnicu predstavlja odluka pape Siksta V, kojom je 1588. ustanovio, uključujući i dva prethodna zbora, svojevrsni sustav od petnaest takvih stalnih kardinalskih zborova-odbora s različitim upravnim i sudskim nadležnostima. Neki su od njih bili zaduženi za određena pitanja uprave i pravosuđa na području papinske države,²⁵ a drugi za razna crkvena pitanja cijele katoličke Crkve. Veće su općecrkveno značenje, uz dva već spomenuta, imali još: *Zbor konzistorija* (Congregatio Consistorialis ili Congregatio pro erectione Ecclesiarum et provisionibus consistorialibus), nadležan, kako to izražava i sam dulji latinski naslov, za osnivanje novih biskupija i za imenovanje biskupa i nekih

20 Usp. PASZTOR, nav. dj., str. 117–120.

21 Usp. ondje str. 40.

22 Odluka pape Pavla VI *Quo aptius* od 27. II 1673, kojom je ukida, objavljena je u službenom glasilu Svete Stolice *Acta Apostolicae Sedis* 65 (1673) br. 3, str. 113–116. Tu se na str. 114–115. iznosi kratki historijat ove do XIV st. najvažnije papinske ustanove i upozorava na njezinu suvišnost poslije najnovije reforme Kurije kojom je u stvari Državno tajništvo postalo „quasi restituta illa vetusta Cancellaria Apostolica, novis quidem necessitatibus conformata atque disposita”.

23 Usp. PASZTOR, nav. dj., str. 46.

24 Usp. ondje str. 57.

25 Npr. Zbor za puteve, mostove i vode, Zbor Konzulte (apelacioni sud za papinsku državu), Zbor za mornaricu itd. Usp. ondje str. 37–38.

drugih crkvenih dostojanstvenika,²⁶ *Zbor za redovnike* (Congregatio pro consultationibus regularium), nadležan za redovničke zajednice²⁷ i *Zbor za biskupe* (Congregatio pro consultationibus episcoporum et aliorum praelatorum), nadležan nad biskupima, naročito u slučaju sporova između njih i raznih crkvenih korporacija, kao što su kaptoli i samostani.²⁸

Premda je spomenuta odluka pape Siksta V dala tajni pečat sustavu Rimske kurije, tada ustanovljeni zborovi nisu ostali u nepromijenjenom obliku, a svi se nisu ni održali. Neki su kasnije spojeni u jedan (npr. onaj za biskupe s onim za redovnike već 1601.g. u zajednički Zbor za biskupe i redovnike), a dolazilo je do ustanovljivanja i nekih novih, od kojih najveće povijesno značenje ima *Zbor za širenje vjere* (Congregatio de Propaganda fidei), ustanovljen 1622.g. za brigu oko misionarskog rada katoličke crkve u raznim zemljama svih pet kontinenata.³⁰ Treba napokon spomenuti da su se nadležnosti onih zborova koji su se sve do danas održali više puta mijenjale, proširivale i suživale, djelomično prelazile od jednog na drugi, što je naročito došlo do izražaja u vrijeme dviju općih reformi Rimske kurije, prve proglašene uredbom pape Pija X. „Sapienti consilio” 1908.g.³¹ i druge, uredbom pape Pavla VI, „Regimini” iz 1967.g.³²

Kroz tri posljednja stoljeća važnošću i utjecajem sve ustanove Kurije, pa i spomenute zborove-kongregacije, nadilazi papinsko *Državno tajništvo* (Segreteria di Stato). Ono vuče korijenje iz ustanove papinskih tajnika koji se prvi put spominju već u XIII. stoljeću. Nakon što su 1487.g. podijeljeni na one koji sačinjavaju „Apostolsko tajništvo” i od njih odvojenog papinog „domaćeg tajnika”, koji je imao voditi brigu oko poslova povjerljivije naravi, polako se oko ovog posljednjega razvilo najprije Tajništvo njegove Svetosti ili Tajno tajništvo, što je već spominjano, a onda tijekom XVII stoljeća Državno tajništvo, o kojemu je ovdje riječ. Već je na Tajno tajništvo spadala korespondencija s vladarima, kardinalima, papinskim nuncijima, ambasadorima raznih država, pa se s pravom može reći da se u njegovom krilu u XVI. st. razvila papinska diplomacija. Tada su nastale i prve trajne papinske nuncijature u stranim zemljama. Naslov se državnog tajnika prvi put javlja 1605. godine. Sredinom je XVII st. s tim naslovom spojen već i važan položaj. Međutim, tek je od 1692.g. državni tajnik prvi i najbliži papin suradnik, koji u njegovo ime vodi sve unutrašnje i vanjske poslove, održava veze s nuncijima i diplomatskim korom. Njegova korespondencija zahvaća najprije diplomatske i crkveno-političke poslove pojedinih zemalja, a onda i općenito politički, religiozni i crkveni život.

26 Ondje str. 50–52.

27 Ondje str. 67–69.

28 Ovaj je, kao i prethodno navedeni Zbor za redovnike, nastao nekoliko godina prije 1588., a te godine zajedno s onima inkvizicije i koncila uključen u novi sustav „kongregacija”.

29 Usp. ondje str. 69–70. i ISTI, *Archivio Segreto Vaticano*, str. 156–157.

30 Usp. ISTI, *La Curia Romana*, str. 80–82.

31 Tekst objavljen u *Acta Apostolicae Sedis* 1 (1909), str. 7–19. Usp. o tom PASZTOR, nav. dj., str. 121–123.

32 U *Acta Apostolicae Sedis* 59 (1967) br. 14, str. 885–928. O tom PASZTOR, nav. dj. str. 123–124.

Uloga je Državnog tajništva i državnog tajnika u vrijeme restauracije iza 1815.g. još više porasla, čemu je svojom rijetkom sposobnošću nemalo doprinio ondašnji državni tajnik pape Pija VII, kardinal Consalvi. Od tih je vremena Državno tajništvo najvažnije i pravo nadležstvo Rimske kurije, a državni tajnik sudjeluje i u važnijim odlukama svih drugih papinskih upravnih nadležstava. Bilo je i poslije toga za tu vrhovnu ustanovu Kurije i te kako kritičnih trenutaka. Dosta je podsjetiti na prevrat u Rimu 1848.g. i na dulje razdoblje poslije pripajanja Rima Kraljevini Italiji 1870.g. U ovom je drugom slučaju izgledalo da papinsko državno tajništvo padom crkvene države zauvijek gubi svaki razlog postojanja. Međutim, diplomatski su predstavnici stranih država ostali i dalje pri Svetoj Stolici, a papinski nuncij pri raznim vladama, pa je Državno tajništvo, makar je svoju djelatnost svelo na čisto crkveno-politička pitanja u međunarodnim odnosima, ipak zadržalo vodeći položaj na papinskom dvoru. Poslije Lateranskih ugovora 1929. g. ponovo je dobilo i državno-pravnu podlogu nastankom male državnice Vatikanskog grada (Citta del Vaticano).³³

Dodajmo na kraju da je od 1814.g. u povezanosti s Državnim tajništvom određene važne poslove vodio i *Zbor za izvanredne crkvene poslove* (Congregazione degli Affari ecclesiastici straordinari). Od vremena najnovije reforme, tj. od 1967.g., zove se *Savjet za javne crkvene poslove* (Consilium pro Publicis Ecclesiae negotiis), a nadležnosti su mu prilično izmijenjene i proširene, pa sada, uz neke posebne povremene zadatke, vodi stalnu brigu o odnosima Svete Stolice s vladama raznih država. Njegovu usku povezanost s Državnim tajništvom pokazuje činjenica da je i njemu na čelu isti državni tajnik.³⁴

3. ARHIVSKA GRADA SVETE STOLICE PRIJE OSNIVANJA TAJNOG VATIKANSKOG ARHIVA

Rimska je crkva zasigurno već u prvim stoljećima svoga postojanja uz biblijske i liturgijske rukopise čuvala i razne dokumente arhivske naravi kao što su akti sinoda, zapisi o mučenicima, važnija primljena i poslana pisma i slično. Od IV. je stoljeća rimska kršćanska općina sve brojnija i jača, a od tada sve više dolazi do izražaja i posebni položaj rimskoga biskupa u općoj crkvi, pa se i spomenuta dokumentacija zacijelo množila. Početkom se V. st. već izričito spominje „*scrinium Romanae ecclesiae*”, izraz pod kojim se razumijeva papinska biblioteka i arhiv. Taj se je „*scrinium*” sredinom VII. st., a vjerojatno i mnogo prije toga vremena, nalazio u Lateranu, gdje su od IV st. i pape boravili. Bio je povjeren brizi istih službenika koji su bili zaduženi za sastavljanje papinskih pisama, njihovo upisivanje u posebne registre i otpremu, a zvali su se „*notarii*” i „*scriuarii*”. Na čelu im je bio „*primicerius notariorum*”, poslije „*bibliothecarius*”, a još kasnije „*cancellarius*”. Zna se da su neke knjige i dokumenti bili čuvani i na

33 Usp. ISTI, nav. dj. str. 3–29; ISTI, *Per la storia della Segreteria di Stato' La riforma del 1816*, Studi e testi br. 235, Città del Vaticano 1964, str. 210–272; ISTI, *La Segreteria di Stato di Pio IX durante il triennio 1848–1850*, Annali della Fondazione italiana per la storia amministrativa 3 (1966), str. 308–365.

34 Usp. ISTI, *La Curia Romana* str. 31–35; ISTI, *La Congregazione degli Affari ecclesiastici straordinari tra il 1814 e il 1850*, Archivum historiae Pontificiae 6 (1968), str. 191–318.

drugim mjestima u Rimu, ali je – izgleda – glavnina ostala u Lateranu sve do početka XIII. st.³⁵

Usljed krhkosti papirusa, na kojemu se je u papinskoj kancelariji pisalo do XI st., a još više uslijed nemira, stranačkih borbi i političkih prevrata koji su u Rimu od kraja IX. do sredine XI. st. bili više manje redovita pojava, propala je gotovo sva ta značajna grada. Stranačke borbe u Rimu nisu ni poslije sasvim prestale, a grad je u vrijeme borbe oko investiture više puta bio izložen ratnim stradanjima, dapače u vrijeme napadaja Roberta Guiscarda 1084.g. bio gotovo srušen sa zemljom. Kad sve to imamo u vidu, neće nas začuditi činjenica da Vatikanski arhiv nema originala starijih od druge polovice X. st., a da je iz cijelog razdoblja do pape Inocenta III. (1198–1216), dakle do potkraj XII. st., ostalo jedva nešto malo pojedinačnih dokumenata i svega dva registra papinskih pisama, od kojih je onaj Grgura VII. (1073–1085), čini se, original, dok je našoj historiografiji dobro poznati registar pisama pape Ivana VIII. (872–882), prijepis iz XI. st.³⁶

Pape su u XIII. st. najradije i sve redovitije boravili u Vatikanu, gdje su bili bolje zaštićeni, pa se tada i središte kurijalne djelatnosti s Kancelarijom i Komorom, a onda i s njihovom arhivskom gradom, premjestilo onamo. Iako je ta grada i dalje dolazila u opasnost i djelomično propadala, naročito u vrijeme povremenih seljenja papa i Kurije u razna mjesta izvan Rima sve do Francuske, kad se je premještala i papinska riznica u kojoj su se uz novac, dragocjene predmete i ruho nalazile još i knjige i arhiv, ipak je sačuvan gotovo neprekinuti niz registara papinskih pisama i glavnina drugih arhivalija od vremena Inocenta III pa dalje.³⁷

Sredinom je XIV. st. sva do tada sačuvana grada smještena u Avignonu, gdje su tada pape stalno boravili. U vrijeme zapadnog raskola avignonsku palaču zauzima protupapa Klement VII (1378–1394), pa se u kuriji Urbana VI (1378–1389) i njegovih nasljednika u Rimu počinje stvarati posebni novi arhiv, a od 1409.g. isto tako u kuriji tzv. pisanskog pape Aleksandra V (1409–1410) i nasljednika mu Ivana XXIII (1410 – 1415). Glavnina je starog papinskog arhiva i poslije prevladavanja raskola (1417) ostala u Avignonu i tek je tijekom XV–XVIII. st. u nekoliko navrata prevezena u Rim.

Za očuvanje je papinskih arhivalija osobito važan pontifikat Siksta IV (1471–1484), jer je taj papa najstarije registre pisama, pristigle iz Avignona, dao smjestiti u tada osnovanu Vatikansku biblioteku i to u njezin odio nazvan Biblioteca segreta, a najstarije i najdragocjenije isprave, naročito one koje su svjedočile o raznim pravima i povlasti-

35 Usp. GIUSTI, *L. Archivio Segreto Vaticano*, str. 6.

36 Usp. ondje str. 6–7. – Zbirke pisama prepisane iz sličnih registara papa Leona I (440–461) i Grgura I (590–604), kao i neki drugi dokumenti rimske Crkve iz staroga vijeka i prvih stoljeća srednjega vijeka sačuvali su se na drugim mjestima izvan papinskih arhiva.

37 Usp. ondje str. 8–10. – Kao primjer seljenja papinskog arhiva (u sklopu riznice!) i njegova djelomičnog propadanja tom prigodom navedimo kritično razdoblje prve polovice XIV st., kad ga je najprije Benedikt XI (1303–1304) dao dijelom prenijeti u Perugiu, dok je drugi dio dospio u Luccu, gdje su ga 1314. opljačkali toskanski gibelini. Poslije je stigao u Asiz, gdje je opet ponešto propalo u godinama 1319–1320. Napokon je cijeli arhiv 1339. prenesen u Avignon. Usp. Bruno KATTERBACH u: *Enciclopedia Italiana* IV (1929), str. 88, pod Archivio Vaticano.

cama Svete Stolice, dao je pohraniti u onda gotovo neosvojivu Andeosku tvrđavu. Zahvaljujući tome, ostala je neoštećena u raznim nezgodama, pa i za poznate pljačke Rima 1527.g.³⁸

S vremenom se je u Rimskoj kuriji sve bolje uočavala važnost arhivske građe i potreba njezina čuvanja i sređivanja. Pape Pijo V (1566–1572) i Grgur XIII (1572–1585) izdaju naredbe o daljnjem prenošenju arhivalija iz Avignona i vraćanju građe iz vremena Hadrijana VI (1522–1523), koja je preko njegova tajnika bila svršila u Liège, u Belgiju. Dapače već je Pijo IV (1559–1565) i dva njegova već spomenuta nasljednika pomišljali ustanoviti arhiv u komu bi se čuvali svi dokumenti papinstva.^{38a} Klement VIII (1592–1605) čini značajan korak prema ostvarenju te namisli kad krajem XVI. st. u Andeoskoj tvrđavi osniva „Arhiv Apostolske Stolice”, u koji je, uz tamo već cijelo stoljeće prije smještene vrijednije dokumente, dao pohraniti i bogatu diplomatsku prepisku.³⁹

4. OSNIVANJE I RAZVOJ TAJNOG VATIKANSKOG ARHIVA

Klementov arhiv u Andeoskoj tvrđavi ipak nije bio arhiv u pravom smislu te riječi, nego više ono što bi se, kako naglašava Giusti, moglo nazvati „tresor des chartes”.⁴⁰ Prvi je pravi središnji arhiv Svete Stolice ustanovio Klementov nasljednik Pavao V. (1606–1621) u Apostolskoj palači u Vatikanu, gdje je za nj odredio tri dvorane uz tzv. „Sikstinski salon” Vatikanske biblioteke, koje su prije služile za stan kardinala bibliotekara. Nova je ustanova, nazvana poslije „Tajni vatikanski arhiv”, nastala oko 1611. g. Kažemo „oko” jer se u nedostatku dokumenta osnivanja ne može godina točnije odrediti. Građa je 1611.g. u novi arhiv već počela pristizati. Dio, primljen do 1614.g, još se i danas nalazi u istim originalnim ormarima i u istim prostorijama oslikanim freskama na kojima se nižu prozori kako pojedini vladari od Konstantina Velikoga do Karla IV. Luksemburgovca, među njima i hrvatski kralj Dmitar Zvonimir, izdaju darovnice u prilog Rimske crkve. Važno je spomenuti, da je sve do 1630. g. novoosnovani arhiv radio u najužoj povezanosti i ovisnosti o otprije postojećoj Vatikanskoj biblioteci, a tada je došlo do razlikovanja i razdvajanja službe i prvog kustosa biblioteke i prefekta arhiva.⁴¹

U Arhiv su odmah u početku stigli registri bula, brevija, suplika i različite skupine spisa, što je nastalo djelovanjem Kancelarije, Komore, Apostolskog tajništva i Datarije, a

38 Usp. GIUSTI, nav. dj. str. 10; PASZTOR, *Archivio Segreto Vaticano*, str. 21.

38a U najnovije vrijeme Vittorio Peri na temelju nekih dokumenata iz 1565. pripisuje papi Piju IV zamisao osnivanja središnjeg arhiva Svete Stolice koji je imao biti „unificato e pubblico capace di corrispondere con funzione propria alle sfide culturali e alle necessità organizzative che la moderna fase storica suscitava nella vita della Chiesa.” Usp. Vittorio PERI, *Progetti e rimozionanze. Documenti per la storia dell'Archivio Segreto Vaticano dall'erezione alla metà del XVIII secolo*, Archivum historiae pontificiae 19 (1981), str. 191. Peri u vezi s tim na str. 192–196. navodi i tumači razne dokumente. O nastojanjima u vrijeme Pija V i Grgura XIII v. str. 196–199.

39 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 4. i 21–22; ISTI, *Archivistica. Problemi e ricerche*, Roma 1970, str. 17–18; FINK, nav. dj. str. 2; PERI, nav. dj. str. 203–204.

40 Usp. GIUSTI, nav. dj. str. 10.

41 Usp. ondje i PASZTOR, *Archivio Segreto Vaticano*, str. 4; PERI, nav. dj. str. 205–211.

do tada se nalazilo na raznim mjestima: u Vatikanskoj biblioteci, papinskoj garderobi, Komori i drugdje. S vremenom je u arhiv stala pritjecati sve obilnija građa iz raznih ureda Kurije, a k tome i znatne količine spisa Svete Stolice otkupljene od privatnika, najčešće od baštinika raznih kurijalnih službenika koji su dijelove građe pri rješavanju raznih pitanja nosili sa sobom svojoj kući, pa je kod njih znala i ostati. Najznačajnije prinove u građi Arhiv je dobio u drugoj polovici XVIII. st. i to: 1783. g., kad je dovežen i zadnji dio papinskog arhiva iz Avignona i 1798. g., kad je u nj premješten „Archivium arcis”, već spominjana dragocjena građa, koja je u XV. i XVI. st. bila pohranjena u Anđeosku tvrđavu.

Nedugo je poslije toga Vatikanski arhiv došao u najveću opasnost i pretrpio najveće gubitke u cijeloj svojoj povijesti. To se je dogodilo kad je Napoleon 1810.g. dao sve papinske arhive prevesti u Pariz i naročito kad su između 1815. i 1817. g. poslije sloma Napoleonova carstva svi ti arhivi vraćeni opet na svoje staro mjesto u Rim. Računa se da je tada propala jedna trećina njihove građe. Od tih je vremena pa do danas u svim prevratima i ratovima Vatikanski arhiv prilično sretno prošao bez većih gubitaka.⁴²

Kad je riječ o predavanju građe u Vatikanski arhiv, moramo ovdje ponovo naglasiti, da nikad nije izdan pravilnik koji bi određivao kad i kako je pojedina nadležstva Kurije imaju predavati. Umjesto toga u raznim su prigodama izdavane pojedinačne odluke za predaju određene građe, napose u slučajevima ukidanja nekih od tih nadležstava. Uza sve to u taj je arhiv malo po malo pristigla građa većine zborova (kongregacija), ureda, sudišta kao i raznih nuncijatura, a našli su se u njemu i arhivi nekih rimskih obitelji, nekih redovničkih zajednica i laičkih bratovština iz Rima i raznih krajeva Italije. U nj su ušle i neke zbirke arhivalija i skupine raznorodnih spisa, tzv. miscellanea.⁴³

Zbog pritjecanja sve obilnije građe, u novijem su razdoblju ovom arhivu u više navrata dodjeljivane sve brojnije dodatne prostorije, a kad ih se u postojećim zgradama Vatikana nije više moglo naći, pristupilo se je 1977.g. izgradnji velikog arhivskog spremišta pod zemljom i to u neposrednoj blizini dosadašnjih spremišta i ostalih prostorija arhiva ispod velikog dvorišta Cortile della Pigna. Takvo je rješenje bio jedini odgovarajući izlaz zbog tjesnoće prostora unutar Vatikanskog grada i nedopustivosti narušavanja sklada postojećih starih građevina. Radovi su na izgradnji i opremi dovršeni u tri godine, pa je novo spremište svečano otvoreno 18. X. 1980.g. Tim je arhiv dobio novi prostor od oko pedeset kilometara smještajne duljine na metalnim policama uz najmodernija rješenja zračenja, rasvjete, održavanja stalne temperature i postotka vlage u zraku. Arhiv je tako svoje smještajne mogućnosti više nego podvostručio.⁴⁴

42 Usp. GIUSTI, nav. dj. str. 14; PASZTOR, nav. dj. str. 4. i 21–22; FINK, nav. dj. str. 2–3. Osnovne podatke o prenošenju u Pariz, vraćanju natrag i gubicima do kojih je tom prigodom došlo v. u: Lajos PASZTOR, *Per la storia dell'Archivio Segreto Vaticano nei secoli XIX–XX*, *Archivum historiae pontificiae* 17(1979); str. 392–393 i Giacomo MARTINA, *L'apertura dell'Archivio Vaticano. Il significato di un centenario*, *Archivum hist. pont.* 19 (1981), str. 258–259.

43 Usp. PASZTOR, *Archivio Segreto Vaticano*, str. 4–5.

44 Usp. o tome *L'Osservatore Romano* 120 (1980) br. 243 od 19. X 1980, str. 1–2, i *Il libro del centenario. L'Archivio Segreto Vaticano a un secolo dalla sua apertura 1880/81 – 1980/81*, Città del Vaticano 1981, str. 127–146.

Usporedo s primanjem građe, od prvih se godina radi i na njezinom sređivanju i sastavljanju potrebnih pomagala za snalaženje u „tomu”, kako se je u svoje vrijeme izrazio naš Franjo Rački, „neizmjernom moru”.⁴⁵

S obzirom na sređivanje, moramo imati na pameti činjenicu da je ovaj arhiv osnovan puna dva stoljeća prije nego je u arhivistici konačno prevladalo načelo provenijencije, pa se nećemo čuditi što su tisuće registara papinskih pisama starijih od 1572.g., koji su u nj ušli u prvim godinama nakon osnivanja, složene kronološki prema pontifikatima pojedinih papa, bez obzira u kojem su nadležstvu Kurije nastali (Kancelariji, Komori, Apostolskom tajništvu, Tajnom tajništvu). Ostali registri, mladi do 1572.g. i neki stariji koji su Arhivu predani kasnije, kad se je već počelo voditi više računa o provenijenciji, smješteni su u okviru odgovarajućih fondova.⁴⁶

Razni su predstojnici ili službenim nazivom „prefekti” Vatikanskog arhiva i njihovi pomoćnici izradu potrebnih pomagala smatrali jednim od svojih glavnih zadataka. Tako su nastali razni inventari, indeksi i repertoriji. Prvi je indeks sastavio već krajem 1614. ili početkom 1615.g. Michele Lonigo, a slijedeći je djelo Constantina Centofiorinija nastao negdje prije 1656.g.⁴⁷ Među starim inventarima posebno su važni oni Giovannija Bisaige (1672.) i Pietra Donnina de Pretisa (između 1727. i 1731.), jer se njihovim međusobnim uspoređivanjem vidi da je u međuvremenu provedeno temeljito preuređenje gotovo sve građe u arhivu. Red tada uspostavljen i onda opisan u De Pretisova četiri inventara u biti je ostao nepromijenjen sve do danas.⁴⁸ Rad je na izradi inventara, naročito onih za pojedine fondove, nastavljen i poslije sve do najnovijih vremena, dok se od istovremenog sastavljanja indeksa u XIX. st. odustalo i to zbog stavljanja sve većeg naglaska na same inventare. Indeksi su u pojedinim uredima Kurije i dalje sastavljani za upotrebu uredskog osoblja, pa su kasnije, zajedno s gradom, i oni predavani Vatikanskom arhivu, koji je tako opet povećao svoj niz indeksa. Svakako je od svih postojećih indeksa najopsežniji i najvažniji onaj poznat pod nazivom „Garampijeva kartoteka” (Schedario Garampi),⁴⁹ kao što je i njen autro Giuseppe Garampi najglasovitiji prefekt Vatikanskog arhiva (od 1751. do 1771.) i jedan od prvih zastupnika načela provenijencije u arhivistici.⁵⁰ Njegove su kartice, njih preko 800.000, složene poslije dijelom alfabetskim, a dijelom kronološkim redom, nalijepljene na stranice preko stotine svezaka velikog formata.⁵¹

Sva su ta do danas izrađena pomagala raznih vrsta, pod općim nazivom „indici”, označena arapskim brojkama u neprekinutom nizu od 1136, smještena u posebnoj dvorani

45 Franjo RAČKI, *Književne obznanе: Rukopisi tičući se južnoslovinске poviesti u arkivih srednje i dolnje Italije*, Rad knj. 18 (1872), str. 249.

46 Usp. PASZTOR, *Archivistica* str. 20–21.

47 ISTI, *Archivio Segreto Vaticano*, str. 9.

48 Usp. ondje str. 9–10; GIUSTI, nav. dj. str. 11–14.

49 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 10–11.

50 Usp. ISTI, *Archivistica*, str. 22–23.

51 Usp. ISTI, *Archivio Segreto Vaticano*, str. 11–13; Hermann DIENER, *Das Vatikanische Archiv, Il libro del centenario*, str. 66. Te su kartice imale služiti za veliko djelo „Orbis christianus” koje je Garampi bio zamislio u 22 sveska, što se međutim nije ostvarilo.

nazvanoj Sala degli indici, koja se nalazi uz veliku arhivsku čitaonicu pa su tako dostupna svim istraživačima koji tamo rade.

Veliku važnost za razvoj Vatikanskog arhiva u zadnjih stotinjak godina ima najprije dvogodišnja *Škola za paleografiju, diplomatiku i arhivistiku*, ustanovljena 1884.⁵² a onda i posebna jednogodišnja *Škola za arhivistiku*, pridodana prvoj 1923.⁵³, u kojima se sprema njegovo stručno osoblje. Naročit je ugled u svijetu postigla prva koja je odgojila znatan broj vrsnih paleografa i diplomatičara iz raznih zemalja, među njima i naše Viktora Novaka i Miha Baradu.⁵⁴ Upravo zahvaljujući tim školama istraživači koji dolaze u Vatikanski arhiv uz prije spominjana pomagala imaju na raspolaganju i dobro pripremljeno stručno osoblje koje im, kad to ustreba, daje i neposredne upute i razjašnjenja.

Vatikanski arhiv u zadnje vrijeme s povećanim brojem osoblja nastavlja izvršavati redovite zadatke preuzimanja i sređivanja građe, izrade potrebnih pomagala i davanja na korištenje, jer se poslovi i zadaci te vrste u svim velikim arhivima danas stalno množe i povećavaju, što traži sve više raspoloživih sila. On se sve uspješnije uključuje u svjetski sustav informatike. Priredio je do sada niz u svjetskoj javnosti zapaženih izložbi. Od tih je ovdje dovoljno navesti reprezentativnu izložbu s bogatom tematikom, priređenu u predvorju novog arhivskog spremišta u povodu stote obljetnice otvaranja Arhiva znanstvenim istraživačima. Nju je svečano otvorio papa Ivan Pavao II, 4. IV. 1981,⁵⁵ a trajala je sve do 28. I. 1982, kad su zaključene svečanosti spomenute obljetnice.⁵⁶ Važno je naglasiti da Vatikanski arhiv sudjeluje u raznim međunarodnim potхватima arhivista kao što su Table Ronde Internationale des Archives, Vodič izvora za povijest naroda, Međunarodni odbor za sigilografiju i dr.⁵⁷ Spomenimo napokon da u niz važnih djelatnosti Arhiva spada i rad na restauriranju i uvezivanju građe, što uspješno obavlja u vlastitom laboratoriju osnovanom prije dvadesetak godina. U isto je vrijeme dobio i moderno opremljen fotografski kabinet za izradu svih vrsta fotoreprodukcija.⁵⁸

52 Usp. FINK, nav. dj. str. 10–11; PASZTOR, *Per la storia* str. 374, bilj. 34.

53 Usp. Simenone DUCA – Basilio PANDŽIĆ, *Archivistica ecclesiastica*, Città del Vaticano 1967, str. 196–209. (tekst odluke osnivanja i prvi program škole).

54 Barada je pohađao tu školu 1929–1931. Usp. Juraj MAGJEREC, *Istituto di S. Girolamo degli Illirici (1453–1953)*, Roma 1953, str. 130.

55 Izložci su razvrstani prema tematici: akta papa, koncili, svete godine, konkordati, sveučilišta, vladari, glasovite osobe, kršćanske vjerske zajednice, glasoviti događaji, arhivi Svete Stolice. Tu se npr. moglo vidjeti registar Ivana VIII, *Dictatus papae* Grgura VII, originalni dokumenti Wormskog konkordata, Mletačkog mira između pape Aleksandra III i cara Friedricha Barbarosse, osude Giordana Bruna, imenovanja Michelangela papinskim graditeljem, kiparom i slikarom, pisma raznih vladara itd. Usp. *Il libro del centenario*, str. 177–184 (o svečanosti otvaranja) i 185–197 (prikaz izložbe).

56 Usp. *L'Osservatore Romano* – edizione settimanale 33 (1982) br. 5 od 4. II, str. 7.

57 Usp. GIUSTI, nav. dj. str. 23.

58 Ondje str. 16.

5. TAJNI VATIKANSKI ARHIV, OTVOREN ZNANSTVENOJ JAVNOSTI 1880. GODINE, POSTAJE VAŽNO SREDIŠTE POVIJESNIH ISTRAŽIVANJA

Općenito je poznato da javni arhivi kao ustanove za čuvanje, stručno obrađivanje i davanje na korištenje arhivske građe nisu stariji od kraja XVIII stoljeća, a da su prije toga svi arhivi, pa i državni, smatrani za privatne ili, bolje reći, tajne. Državni arhivi, pa tako i papinski, imali su služiti potrebama vrhovnih vlasti, a tek je sasvim izuzetno u tamo pohranjenu građu mogao zaviriti pokoji učenjak, ili radije od arhivskih službenika dobiti prijepise traženih dokumenata.

Tajni vatikanski arhiv, osnovan – kako je već navedeno – početkom XVII stoljeća, u svom službenom naslovu i danas ima atribut „tajni”, a to mu je u potpunom smislu bila i stvarna oznaka sve do potkraj XIX stoljeća. Do tada su rijetki istraživači uspjeli dobiti na uvid i osobno proučavati u njemu pohranjene dokumente. Ni posljednji pravilnik iz vremena prije otvaranja Arhiva znanstvenoj javnosti, onaj što ga je 1851. izdao papa Pijo IX (1846–1878), nije predviđao slučajeve izravnog proučavanja građe sa strane osoba koje nisu bile namještenici samog Arhiva. Učenjaci su se općenito morali zadovoljiti prijepisima traženih dokumenata koje im je izradilo arhivsko osoblje, a i to su mogli dobiti samo uz posebno dopuštenje papinskog Državnog tajništva.⁵⁹

U primjeni se spomenutog pravilnika, doduše, ipak u praksi dopuštalo iznimke. U vrijeme dok je prefektom Arhiva bio oratorijanac Augustin Theiner (1855–1870) te su iznimke bile češće.^{59a} Zahvaljujući njegovoj susretljivosti i naši su povjesničari Kukuljević i Rački osobno pregledavali najstarije registre papinskih pisama te ih uspoređivali s nekim izdanjima i prepisivali. Kukuljević je to radio zimi 1856/1857.⁶⁰, a Rački

59 Usp. PASZTOR, *Per la storia...* str. 396–397. Fink naglašava neočekivanu širokogrudnost u davanju građe na uvid učenjacima u razdoblju nakon otvaranja TVA, ali ipak dodaje da se ne radi „um ein öffentliches Archiv im gewöhnlichen Sinne, sondern um das Archiv eines Souverains” koji zadržava „volle Verfügungsrecht über das Archiv”. FINK, nav. dj. str. 6. Slično se o tom izražava i Giusti u nav. dj. str. 5.

59a Propisi su o tome, dakako, i prije pravilnika iz 1851. bili strogi. Usprkos tome Theinerov je predšasnik Marino Marini 1822. omogućio izravan uvid u dokumente Georgu Heinrichu Per-tzu, poznatom organizatoru i priređivaču niza *Monumenta Germaniae historica*, a poslije toga i nekim drugim historičarima. Theiner je tu suradnju sa znanstvenicima nastavio i još više proširio. Usp. MARTINA, nav. dj. str. 262–265.

60 O tom sam kaže: „Na preporuku c.k. austrijskog poslanika u Rimu grofa Koloreda i prijaznom pripravnostju arhivalnog čuvara otca Theinera mogo sam u Vatikanskom arhivu kroz više danah od 9 ujutro do 5 sati poslie podne raditi i upotriebio sam ovu priliku za prepisivanje pisamah papinskih iz najstarijih regestah pape Ivana VIII te iz regestah pape Grgura VII (...).” Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine*, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 4 (1857), str. 365.

neke od slijedećih godina.⁶¹ Međutim, poslije Theinerova smjenjivanja⁶² s tim je teže išlo⁶³.

Temeljitu je promjenu u pravcu otvaranja Tajnog vatikanskog arhiva znanstvenoj javnosti zahtijevao tada već razmahani rad na povijesnim istraživanjima i živo nastojanje da se barem u kratkom registru objave svi značajni izvori za povijest srednjega vijeka raznih evropskih naroda. Najveće su zanimanje za građu Vatikanskog arhiva, u prvom redu za registre papinskih pisama iz srednjega vijeka, pokazivali njemački povjesničari okupljeni oko pothvata *Monumenta Germaniae historica*. Oni su se još za života pape Pija IX počeli tu i tamo oštro izražavati protiv nedostupnosti te nezaobilazne građe. Novi papa Leon XIII (1878–1903), obaviješten o tome, a otprije poznat kao prijatelj znanosti, nije mogao dopustiti da se s otvaranjem Vatikanskog arhiva dulje oteže.⁶⁴ O promjeni u tom smislu čuli su se glasovi već prve godine njegova pontifikata, a do nje je došlo zapravo čim je on, poslije smrti Rossija Bernardinija, za novog prefekta postavio tada poznatog povjesničara kardinala Hergenröthera (prefekt od 1879. do 1890). Njega je izabrao baš u vidu predstojeće temeljite promjene u životu Tajnog vatikanskog arhiva, koju je Hergenröther kao ugledan povjesničar i k tome kardinal s više autoriteta mogao pripremiti i izvesti.⁶⁵

Kao što je nemoguće točno utvrditi dan osnivanja Tajnog vatikanskog arhiva, tako nije moguće odrediti ni dan njegova otvaranja znanstvenoj javnosti. U literaturi se, dapače, navode i različite godine o tome. Najčešće se spominje 1881, rjede 1880, a ponekad i neke druge. Novi je pravilnik, istina, objavljen tek 1. V 1884, ali su istraživači počeli dobivati slobodan pristup u Arhiv zapravo već krajem 1879, pa je od 10. XII 1879. do kraja 1880, u posebni tada započeti upisnik ubilježeno već oko tisuću zahtjeva određenih jedinica građe. Prije kraja iste 1880. godine bila je dovršena i posebna arhivska

61 Rački je u vrijeme svog „malo ne trogodišnjega u Rimu boravljenja“ (od 8. X 1857. do lipnja 1860), kako sam poslije ističe, „u tom neizmjernom moru, dobrotom tadašnjeg čuvara o. Augustina Theinera, također njeko vrijeme tražio“. Pregledao je registre pisama Ivana VIII, Grgura VII i Honorija III. Prepisao je iz njih „za svoju porabu dobre izvode“. RAČKI, *Književne obznanje*, str. 249.

62 Smijenjen je 1870. zbog toga što je mimo propisa pravilnika dao na uvid kardinalu Hohenlohe-
nu originalne dokumente o Tridentinskom koncilu i to u vrlo zaoštrenom ozračju oko tada održavanog Prvog vatikanskog koncila. Usp. PASZTOR, *Per la storia...* str. 367–369. i MARTINA, nav. dj. 267–268.

63 Ipak su i u razdoblju između 1872–1876. po dopuštenju Pija IX dobivali na uvid građu Englez Joseph Stevenson i Francuz Elie Berger (ovaj zadnji protestant!). Usp. MARTINA, nav. dj. str. 268–270. Međutim, pred samo otvaranje Vatikanskog arhiva inače vrlo zaslužni prefekt Francesco Rossi Bernardini strogo je i sitničavo primjenjivao propise pravilnika iz 1851., čak i prema istraživačima kojima je Državno tajništvo bilo spremno udijeliti olakšice. Poznato je koliko je poteškoća imao povjesničar papâ, Ludwig Pastor, dok mu je Rossi omogućio pristup do potrebne građe, iako su ga preporučili kardinal državni tajnik pa i sam papa. Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 397–401 (o zaslužnom radu Rossija na sređivanju i inventariziranju građe v. str. 386–404).

64 O raspoloženju u krugovima njemačkih povjesničara općenito, a onih oko MGH napose, pisao je kardinalu Franzelinu profesor crkvene povijesti na sveučilištu u Innsbrucku, isusovac Grisar, upravo na dan smrti Pija IX, tj. 7. II 1878. O tom v. u PASZTOR, nav. dj. str. 401–402. i tekst spomenutog pisma na str. 416–417.

65 Usp. ondje str. 370–372.

čitaonica i već je primila pokojeg istraživača, iako po svojoj prilici nije službeno otvorena prije početka slijedeće 1881. godine. Napokon, na podnožju biste Leona XIII, postavljene u tu prvu čitaonicu, navedena je godina 1880, pa nju zbog svega iznesenog smatramo godinom otvaranja.⁶⁶

Ubrzo poslije otvaranja počela je prava navala istraživača. Prema pisanju našeg Karla Horvata zanimanje je povjesničara za izvornu građu Vatikanskog arhiva bilo toliko da su se sva raspoloživa mjesta u arhivskoj čitaonici brzo popunila. Uprava Arhiva je u nastojanju da zadovolji svim zahtjevima osigurala još dvije dodatne prostorije, ali je uza sve to i dalje bilo istraživača koji su morali čekati dok dođu na red. Među njima je bilo i takvih koji su se, kako se izražava Horvat, „na svoju ruku bavili izučavanjem historijskih spomenika”, ali većinom su, naglašava on, dolazili organizirano, poslani od raznih akademija i historijskih društava, a pojedine su zemlje odmah stale u Rimu osnivati stalne historijske institute, koji su više-manje u program stavljali općenito rad u rimskim i uopće talijanskim arhivima i bibliotekama, ali ipak na prvo mjesto u Vatikanskom arhivu.⁶⁷ Horvat tu nabroja historijske komisije i poznatije istraživače iz gotovo svih evropskih zemalja, a zatim ukratko prikazuje početke djelovanja stranih povijesnih instituta u Rimu među kojima i dva s područja tadašnje Austro-Ugarske Monarhije: austrijskog i mađarskog.⁶⁸ Austrijski je osnovan već 1881. odlukom cara Franje Josipa, a na prijedlog direktora bečkog historijskog instituta Teodora von Sicke-
la,⁶⁹ dok je mađarski nastao 1882.g. privatnom inicijativom učenih krugova Mađarske, uz obilate novčane doprinose bogatih pojedinaca.⁷⁰ Za nas su važne publikacije oba navedena instituta, osobito mađarskog, jer je u njima objavljena i takva građa koja se odnosi na našu povijest.

66 Usp. ondje str. 372–374. U početku su se istraživači služili čitaonicom Vatikanske biblioteke. Da je godina otvaranja baš 1880. Pasztor i Giusti potkrepljuju tekстом natpisa ispod poprsja Leona XIII postavljenog u prvotnoj arhivskoj čitaonici: LEO XIII PONT. MAX. – HISTORICAE STUDIIS CONSULENS – TABULARII ARCANA RECLUSIT – ANNO MDCCC-LXXX (PASZTOR, nav. dj. str. 373. bilj. 26 i GIUSTI, nav. dj. str. 14). Horvat navodi čak i dan otvaranja i to 17. XI 1880. (usp. Karlo HORVAT, *O Vatikanskom arhivu*, Katolički list 57 (1906). br. 13. str. 141), što kod novijih autora ne nalazimo. U Brlekovu prilogu u *Enciklopediji Jugoslavije* stoji da je TVA otvoren 1883., pri čemu se misli zacijelo na pismo Leona XIII *Saepenumero considerantes* od 18. VIII 1883. kojim je službeno proglašena već prije izvršena odluka o otvaranju TVA svim učenicima i također odluka o davanju na raspolaganje istima građe Vatikanske biblioteke. O tom značajnom papinskom pismu, koje zastupa slobodu znanstvenog istraživanja povijesti koja nikada ne smije izreći neistinu niti sakriti istinu, usp. MARTINA, nav. dj. str. 279–282. Pravilnik usklađen s novim stanjem stvari odobren je 1. I 1884. (usp. ondje str. 283–284).

67 Usp. HORVAT, nav. dj. u Kat. listu br. 15, str. 165. Martina navodi riječi direktora Njemačkog historijskog instituta, prof. Elzea, napisane o stogodišnjici povijesnih istraživanja u Rimu, u kojima poput našeg Horvata naglašava navalu učenjaka raznih narodnosti i raznih vjeroispovijesti koji su na vijest o slobodnom pristupu u TVA pohrlili u Rim. Elze uspoređuje ovu žudnju za mnoštvom nepoznatih i neizdanih izvora s poznatom „zlatnom groznicom”. Usp. MARTINA, nav. dj. str. 286.

68 Usp. HORVAT, nav. dj. u brojevima 15. i 16., str. 167–168, i 178–181.

69 Usp. FINK, *Das Vatikanische Archiv*, str. 130. i ondje navedeno djelo H. KRAMER, *Das Osterreichische Historische Institut in Rom 1881–1931*, Rom 1932. – Prema Horvatu bio bi otvoren već 1880.g. Usp. HORVAT, nav. dj. u br. 16., str. 179.

Zanimanje povjesničara za Vatikanski arhiv, taj neiscrpn rudnik povijesnih podataka, nije ni do danas jenjalo. On je i dalje „posebno neko stjecište svjetskih učenjaka”, kako se u svoje doba o njemu izrazio Horvat.⁷¹ Razni historijski instituti u Rimu i izvan njega nastavljaju rad na sustavnom istraživanju i objavljivanju njegove bogate građe za svoje nacionalne historije.⁷² Velika čitaonica Arhiva danas raspolaže s pedesetak radnih mjesta koja su redovito zauzeta, što potvrđuju i statistički podaci. Tako je radne godine 1978/79. u razdoblju od 16. IX 1978. do 15. VII 1979. izdano 885 redovitih i mnogo privremenih iskaznica istraživačima iz četrdeset različitih naroda, a ukupno bilo ubilježeno oko 15.000 pojedinačnih radnih posjeta.⁷³

Dok su tako neke bogato dotirane znanstvene ustanove raznih evropskih zemalja slale u Rim svoje historijske komisije i njihove vlade tamo osnivale stalne historijske institute, povjesničari iz hrvatskih krajeva nisu mogli ni pomišljati na slične mogućnosti stalnog i sustavnog istraživanja tamošnjih izvora za hrvatsku povijest. Do sloma Austro-Ugarske Monarhije, a i poslije sve do danas, u Vatikanski su se arhiv uspijevali probiti samo pojedini ljubitelji naših starina, uglavnom svojom privatnom inicijativom. Najčešće su to bili svećenici od kojih neki nisu ni bili po struci povjesničari.

Već spomenuti kraći rad Kukuljevića i Račkoga u Vatikanskom arhivu pedesetih godina XIX stoljeća nije mogao imati neko veće značenje, osim što je Rački tom prigodom uspio predobiti za prikupljanje i objavljivanje dokumenata značajnih za povijest Hrvata i drugih južnih Slavena ondašnjeg prefekta Arhiva već sponinjanog Augustina Theinera.⁷⁴

Nakon otvaranja Tajnog vatikanskog arhiva zavirivali su u njegovu bogatu građu razni naši ljudi. Rački je poticao razne naše svećenike u Rimu da za njega ili za Akademiju usporede neke tekstove, već prepisane ili objavljene, s originalima u tom Arhivu i na prepisivanje novih.^{74a} Na veći je odaziv naišao najprije kod franjevca *Euzebija Fermena*

70 O tom institutu v. u HORVAT, nav. dj. u br. 16, str. 179–180.

71 Ondje u br. 13, str. 141.

72 U Rimu je 1929. g. pokrenut godišnjak *Annales Institutorum quae provehendis humanioribus disciplinis artibusque colendis a variis in Urbe erecta sunt nationibus* u kojemu se mogu naći podaci o povijesti, radnim programima i publikacijama raznih rimskih instituta. Popis znanstvenih publikacija o TVA, objavljene građe i radova pisanih na temelju njegove građe donosi *Bibliografia dell'Archivio Vaticano* I–IV, Città del Vaticano 1962–1966.

73 Usporedi podatke u godišnjaku Svete Stolice *Attività della Santa Sede nel 1979*, s.l.s.a., str. 1281.

74 O tom v. u RAČKI, *Književne obznanje*, str. 249–250. Rezultat je toga: Augustinus THEINER, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I–II, Romae 1863. – Zagreb 1875; Isti je autor razne dokumente za našu povijest uvrstio u svoja *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I–II, Romae 1859–1860. – Pelosa s pravom naglašava veliko značenje boravka i rada Račkoga u Rimu za njegov razvoj kao učenjaka i za neke njegove povijesne radove. Usp. Makso PELOZA, *Značenje rada Franje Račkog u rimskim i talijanskim arhivima i bibliotekama za razvoj hrvatske historiografije*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU vol. 9, Zagreb 1979, str. 147–183, posebno str. 165–171. Međutim, tu je riječ o značenju njegova boravka i rada u Rimu općenito, dok njegovo kratkotrajno traženje i pregledanje građe u samom TVA nije moglo imati tako veliko značenje.

74a Usp. PELOZA, nav. dj. str. 176–177.

džina koji je došao u Rim u svojstvu člana vrhovne uprave franjevačkog reda, a ujedno bio zadužen za nastavak rada na izdanju djela *Annales Minorum* (Franjevački anali). Ovaj je drugi zadatak Fermendžina gurnuo u obilnu građu Vatikanskog i drugih rimskih arhiva i biblioteka, a on se nije zaustavio na traženju podataka za opću povijest franjevačkog reda, nego je stao marljivo skupljati i značajnu građu za našu povijest. Poslije je to objavljivao u *Starinama* JAZU.⁷⁵

Na spomenuti se Fermendžinov rad vremenski nadovezuje istraživanje *Luke Jelića*, tada mladog svećenika na višim naukama u Rimu. On je kroz četiri studentske godine (1887–1891) uspio skupiti dosta vrijedne arhivske građe koju je poslije upotrijebio u više svojih radova.⁷⁶

Na proljeće 1903. neko je vrijeme zalazio u Vatikanski arhiv svećenik *Marko Granić*, dotadašnji kateheta na splitskoj gimnaziji, a poslije profesor na zadarskoj realci. On je u registrima pisama pape Martina IV (1281–1285) tražio ili provjeravao podatke za svoj povijesni rad poslije objavljen u Zadru.⁷⁷

Oprilike godinu dana poslije Granića stiže u Rim *Karlo Horvat*, svećenik i profesor Nadbiskupskog liceja u Zagrebu. U Rim ga je poslao nadbiskup Posilović u travnju 1904. zbog daljnjih historijskih nauka i istraživanja u Vatikanskom arhivu. Horvat je u tom Arhivu, kako sâm poslije izvješćuje, po zaduženju Jugoslavenske akademije provjeravao tekstove dokumenata XII–XIV st., objavljenih u Theinera, a koji su imali ući u naš *Codex diplomaticus* što ga je redigirao Smičiklas. Ujedno je marljivo skupljao građu za hrvatsku povijest XVI i XVII stoljeća, naročito za povijest uskoka.⁷⁸ Iz Rima se vratio 1909. kada je postao profesorom na zagrebačkom sveučilištu⁷⁹ Objavio je razne dokumente, a najvrijedniji plod njegova rada u rimskim arhivima i bibliotekama jesu dva sveska njegovih *Monumenta historiam Usocchorum illustrantia*.⁸⁰

U isto vrijeme kad i Horvat dao se na traženje i prepisivanje arhivske građe za hrvatsku povijest franjevac trećeredac *Danijel Zec*, koji je poput Fermendžina za taj rad iskori-

75 Kratke podatke o njegovu životu i bibliografiju donosi *Enciklopedija Jugoslavije* svez. 3. (1958), str. 299, pod Fermendžin Euzebije.

76 O Jelićevu radu v. HORVAT, nav. dj. u br. 16, str. 182 i Ivan OSTOJIĆ, *Don Luka Jelić – život i djela*, Zbornik Kačić II, Split 1979, str. 306, 309–310, i 314.

77 Horvat o njemu i njegovom radu ne daje sasvim točne podatke (usp. nav. dj. u br. 16 str. 182). Roden je u Supetru na Braču 1867. Doktorirao je iz teologije, a službovao od 1897. do 1903. u Splitu kao kateheta (Usp. *Status personalis et localis dioecesis Spalatensis et Makarskensis pro anno Domini 1897*, Spalati 1897, str. 25. i 77; *Nadbiskupski arhiv Split*, Protokol 1903. g. br. 940). Poslije je radio na zadarskoj realci (usp. ondje Prot. 1911. br. 2160). Rad je: *Martino IV, Carlo d'Agio e Pietro d'Arragona, i tre protagonisti nei drammi storici alla fine del secolo decimo terzo*, Zara 1910.

78 O svom dolasku u Rim i radu do 1906. piše u navedenom članku u br. 16, str. 179. i 182, a po-tanje u: *Izvješće dra Karla Horvata o njegovu radu u rimskim arhivima, a napose u Vatikanskom*, Ljetopis JAZU za god. 1906., svez. 21 (1907), str. 113–119.

79 Od prosinca 1906. pa do imenovanja za profesora na zagrebačkom sveučilištu 1909. vršio je službu rektora hrvatske crkve sv. Jeronima u Rimu. Usp. Giorgio MAGJEREC, *Istituto di S. Girolamo degli Illirici (1453–1953)*, Roma 1953, str. 60–61. i 128.

80 Izišla u seriji *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, JAZU knj. 32 (1910) i 34 (1913). O ostalom v. u *Enc. Jug.* 4 (1960), str. 25, pod Horvat Karlo.

stio prigodu boravka u Rimu u svojstvu člana vrhovne uprave svoga reda (1905–1911). Anđelko Badurina spominje da je Zec ostavio u rukopisu „veoma opsežnu građu” o Turcima u našim stranama i o uskocima,⁸¹ a u Splitu se čuva njegov prijepis Priullijeve vizitacije splitske nadbiskupije iz 1603, napravljen prema originalu koji se nalazi u Vatikanskom arhivu.⁸²

U ovu malu skupinu prvih istraživača iz naših krajeva treba ubrojiti i Zadrana *Giuseppe Gentilizza*, publicistu i kolekcionara koji je godinama prepisivao građu najviše za povijest Dalmacije, a onda i drugih balkanskih zemalja, uglavnom u Vatikanskoj biblioteci, a donekle i u Vatikanskom arhivu. Od toga je nešto malo objavio ili upotrijebio u svojim radovima,⁸³ dok je veći dio, ispisan na tisućama stranica, ostao u rukopisu.⁸⁴

Ovdje možemo spomenuti isusovca austrijske provincije Paula Pierlinga koji je, istražujući u Rimu građu za povijest Rusije, prikupio i u Starinama JAZU objavio rukovet dokumenata o Splitsaninu Aleksandru Komuloviću, od kojih je dobar dio baš iz Vatikanskog arhiva.⁸⁵

Možda je još netko od naših ljudi u tom prvom razdoblju zavirivao u Tajni vatikanski arhiv i u njem što god tražio, što mi nismo uspjeli utvrditi. U vezi s tim nije bez važnosti izjava dugogodišnjeg prefekta Vatikanske biblioteke Franza Ehrlea, koju prenosi Gentilizza, da se ondje u prvih tridesetak godina poslije 1880. moglo vidjeti rijetko ko-
je istraživača iz Dalmacije, a i taj je ostajao kratko vrijeme, na što Gentilizza dodaje:

81 Usp. Anđelko BADURINA, *Odras političkih prilika u Velom Lošinjju krajem XIX stoljeća u dnevniku Danijela Zeca*, Zbornik radova o prirodoslovcu Ambrozu Harašiću, Zagreb 1981, str. 182.

82 Rukopis se donedavno nalazio u Biblioteci „Ivan Paštrić” Nadbiskupskog sjemeništa u Splitu (bez signature), a sad se čuva u Nadbiskupskom arhivu u Splitu pod sign. Corp. extr. br. 1.

83 Objavio je, koliko nam je poznato, slijedeće kraće povijesne radove: *Lettere dell'arcivescovo di Ragusa Gio. Battista Conventati al cardinale Paolucci*, Roma 1906; *Nova et vetera della Dalmazia*, Roma 1911; *Miscellanea di documenti che si riferiscono alle relazioni della chiesa slava ortodossa mista colla latina in Dalmazia*, P.O. iz Bessarione – rivista di studi orientali 29 (1913), str. 1–27 (u reviji 492–512); *Sulla storia della chiesa slava ortodossa in Dalmazia (Documenti inediti)*, P.O. iz Bessarione 30 (1914), str. 1–23 (odn. u reviji 76–96); *Sulle relazioni dello stato spirituale e temporale del Regno di Serbia ed Albania dal 1288 al 1666*, Roma 1920.

84 U predgovoru svojih *Miscellanea* datiranom u rujnu 1913., spominje da je „in otto anni di paziente lavoro” skupio gotovo četiri tisuće listova prepisane građe. Od toga se nekoliko tisuća stranica danas čuva u arhivu Papinskog hrvatskog zavoda sv. Jeronima u Rimu. – Zanimljivo je primijetiti da Gentilizza na više mjesta u rukopisu koji se čuva u spomenutom arhivu svom potpisu dodaje „Dalmata da Zara”, a u bilješci dodanoj uz izjavu nekog premeta iz XVII st. pokazuje svoj protuiređentistički osjećaj riječima: „*Qui il prelato non è ispirato da un religioso sentimento, bensì da quell'imperialismo italiano, che anche al giorno d'oggi è l'ossessione d'ogni Italiano, sia anarchico, repubblicano, monarchico o clericale*” (str. 554). Na kraju prijepisa nekog dokumenta zapisuje: „*Roma, nel mese di Agosto 1921, il collezionista Giuseppe Gentilizza nel suo 78 anno di età da Zara*” (ondje, bez sign. i bez broja stranice!). Prema tome, on je i poslije 1913., kad spominje četiri tisuće listova, prepisivao koliko-toliko barem do 1921. Nismo uspjeli ustanoviti kad je umro i što je bilo s njegovom ostalom rukopisnom ostavštinom (u navedenom arhivu Zavoda sv. Jeronima očito nije sva!).

85 Paul PIERLING, *Novi izvori o L. Komuloviću*, Starine 16 (1884), str. 209–251. Horvat napominje, da je Jugoslavenska akademija imenovala Pierlinga svojim članom dopisnikom. Usp. HORVAT, nav. dj. u br. 15, str. 166.

„izuzev mene i Danijela Zeca”.⁸⁶ Zacijelo to vrijedi općenito za istraživače iz hrvatskih krajeva i u Vatikanskoj biblioteci i u Vatikanskom arhivu, ako uz dvojicu malo prije spomenutih izuzmemo još i Karla Horvata. Dapače, to vrijedi i za daljnje razdoblje sve do danas. Ovdje se, naravno, ne možemo upuštati u potanje ispitavanje tko je sve i koliko dalje na tom poslu radio od prvog svjetskog rata pa do danas, jer bi to prelazilo okvire ovog kratkog poglavlja i predstavljalo temu za sebe. Svakako smijemo bez sustezanja ustvrditi da se sa sustavnim istraživanjem građe Vatikanskog arhiva za našu povijest još nije započelo. Razni se naši istraživači, poput onih navedenih iz starijeg razdoblja, najčešće za vrlo kratko vrijeme zalete u ovaj Arhiv i pretraže pokoju zanimljivu inventarsku jedinicu, već prema svojim osobnim zanimanjima ili tražeći građu za svoje disertacije⁸⁷ birajući pri tom, što je u ovakvim slučajevima sasvim razumljivo i opravdano, fondove u kojima se lakše snaći i čiji je sadržaj već u stanovitoj mjeri poznat. Tako se nerijetko znalo događati da se razni naši istraživači vraćaju na iste dokumente,⁸⁸ dok mnoštvo druge još netaknute građe čeka bolja vremena, kad možda počne sustavno istraživanje prema unaprijed smišljenom i razrađenom planu.

6. PREGLED GLAVNIH FONDOVA I SERIJA U TAJNOM VATIKANSKOM ARHIVU

Već je Karlo Horvat 1906. u svom članku *O Vatikanskom arhivu* nabrojio njegove glavne fondove, a neke od tih i ukratko opisao.⁸⁹ Vrlo kratak pregled nalazimo i u članku Mije Brleka o Vatikanskom arhivu u osmom svesku prvog izdanja Enciklopedije Jugoslavije.⁹⁰ U stranim je publikacijama moguće naći mnogo takvih kraćih i duljih pregleda i prikaza. Od svih njih na prvo bismo mjesto stavili opširni, znanstvenom me-

86 Usp. GENTILIZZA, *Nova et vetera*., str. 3.

87 Npr. na temelju građe Vatikanskog arhiva izrađene su disertacije: Ioannes VITEZIĆ, *La prima visita apostolica postridentina in Dalmazia (nell'anno 1579)*, Roma 1957. (dio disertacije); Mario PAVAT, *La riforma tridentina del clero a Parenzo e Pola*, Roma 1960; Joseph BURIĆ, *La diocesi di Segna e di Modrussa durante l'episcopato di Giovanni Antonio Benzoni (1730 – 1745)*, Roma 1968 (dio disertacije). U novije je vrijeme nekoliko takvih disertacija obranjeno na fakultetu crkvene povijesti Gregorijanskog sveučilišta u Rimu. Ne raspoložemo točnim podacima o njima.

88 Kao primjer vraćanja na istu građu spomenimo pregledanje papinskih pisama u registrima iz XIII i XIV st. koja se odnose na našu povijest. Njih su u razmaku od pola stoljeća pregledavali, prepisivali i ponovo provjeravali točnost prijepisa, odnosno već objavljenih tekstova: Kukuljević, Rački, Theiner, Jelić i Horvat. Usp. HORVAT, *O Vat. arhivu*, str. 181–182. – U novije vrijeme pisac ovih redaka prvi je pisao o izvještajima makarskih biskupa i objavio osam najstarijih [S. KOVAČIĆ, *Najstariji izvještaji o stanju makarske biskupije u Tajnom vatikanskom arhivu (1626–1658)*, Split 1975], a uskoro opet Bazilije Pandžić koji je ponovio, bez posebnog obrazloženja, tri već objavljena izvještaja i dodao drugih sedam [Izvještaji makarske biskupije sačuvani u Tajnom vatikanskom arhivu, *Nova et vetera* 30 (1980) br. 1, str. 139–192].

89 O ovom v. HORVAT, nav. dj. str. 142–143. i 153–156. Tu autor nešto opširnije prikazuje slijedeće fondove: registre Papinske kancelarije, Arhiv Apostolske komore, Arhiv Državnog tajništva, Arhiv Andeoske tvrđave, Miscellanea, Arhiv obitelji Borghese i Konzistorijalni arhiv.

90 Usp. *Enc. Jug.* 8 (1971), str. 467, pod Vatikanski arhiv. On podatke o fondovima i serijama preuzima gotovo u doslovnom prijevodu iz DUCA–PANDŽIĆ, *Archivistica ecclesiastica*, str. 153–155, a to je u ovom pogledu dosta nepouzdan oslonac.

tomom pisan (s bibliografskim i drugim bilješkama) prikaz pojedinih fondova i serija Vatikanskog arhiva, uvršten u *Vodič izvora za povijest Latinske Amerike* iz pera vrsnog poznavaoaca tog arhiva, Lajosa Pasztora,⁹¹ dok je za serije koje se ne tiču Latinske Amerike i dalje nezaobilazan vodič Karla Augusta Finka.⁹² Posebna je vrijednost ova dva priručnika u tome što za svaki pojedini fond i seriju navode postojeća pomagala i najvažniju literaturu.

Nemoguće je, naravno, u okviru ovakvog kratkog prikaza donijeti i približno potpune podatke o prošlosti i sadašnjem stanju svih njegovih fondova i serija. Ovdje je moguć samo kraći pregled glavnih fondova i važnijih serija, koliko-toliko potpuniji od Horvatova i Brlekova, a usklađen što je više moguće s najnovijim provjerenim podacima.⁹³ Takav je pregled ovdje i neizostavan, jer bi inače prikaz o samom Arhivu ostao bitno nepotpun. Prije samog pregleda potrebno je napomenuti da su podaci o količini pojedinih serija često samo približni.⁹⁴

1. *Indici*. To su, kako je već spominjano, raznovrsna arhivska pomagala označena brojkama 1–1136 nastala u razdoblju od 1614. pa nadalje. Oni sačinjavaju svojevrsni vrlo važni fond.⁹⁵

2. *Armadi I-LXXX*. (nekoć se ovaj fond navodio kao Archivio Segreto). U ove je ormare, kako je već rečeno, bila smještena grada koja sačinjava prvotnu jezgru Vatikanskog arhiva. U prvih se 28 ormara i danas nalaze Vatikanski registri, koji se, međutim, ne navode po brojevima ormara nego kao posebna serija koju ubrajamo u fond Apostolske komore. U ostalim su ormarima različite skupine arhivalija iz razdoblja od 1198. do 1730. g. u oko 550 svezaka. Većinom se navode po brojevima ormara i mjestu koje u njima zauzimaju.⁹⁶

3. *Archivio di Castel S. Angelo*. To je bogata zbirka posebno važnih dokumenata iz srednjega vijeka i prvih stoljeća novoga vijeka koja se od XV st. do 1798. čuvala u Andeoskoj tvrđavi, a ostala je posebno tijelo i nakon prijenosa u Vatikanski arhiv.

91 To je na prethodnim stranicama već više puta navodeni P. O. iz velikog *Guida delle fonti per la storia dell'America Latina negli archivi ecclesiastici d'Italia*, Città del Vaticano 1970. Naslov je P. O. *Archivio Segreto Vaticano*, a opseg mu je 306 stranica. *Pasztor* je pisac niza radova iz povijesti Rimske kurije i Vatikanskog arhiva. Neke smo od tih navodili u prethodnim bilješkama.

92 K.A.FINK, *Das Vatikanische Archiv. Einführung in die Bestände und ihre Erforschung unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Geschichte*, Rom 1943 i 1950. Nama je pri ruci prvo izdanje.

93 U tom se usklađivanju držimo uglavnom podataka koje donosi *Pasztor* u navedenom djelu.

94 Autori navode brojeve većinom prema numeraciji samih svezaka u pojedinim serijama, a u više se slučajeva u originalnoj numeraciji isti broj ponavlja na više susljednih svezaka, dok nekih brojeva danas više nema. Zato su brojevi za količinu samo približni i kod raznih autora različiti.

95 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 9–13. – Serija pomagala, dakako, i dalje raste.

96 Usp. ondje str. 14–21. – Još se neke skupine osim Vatikanskih registara navode ne prema ormarima nego prema fondu kojemu se pribrajaju.

Nešto joj je grade i poslije dodano, pa je sada vremenski raspon X–XIX stoljeće, a količina oko 8373 jedinice.⁹⁷

4. *Cancellaria Apostolica*. Ovaj fond sačinjavaju tri serije registara papinskih pisama: *Registra Avenionensia* iz razdoblja 1305. do oko 1420, 353 sveska,⁹⁸ *Registra Lateranensia* (naziv po smještaju za neko vrijeme u Lateranskoj palači) iz razdoblja 1389. do 1897, svega oko 2467 svezaka⁹⁹ i *Registra contradictarum* (registri pisama koja se odnose na sudbene sporove i sl.) vremenskog raspona 1575. do 1799, količine 198 svezaka.¹⁰⁰

5. *Camera Apostolica*. U ovom fondu razlikujemo dvije vrste arhivalija: papinska pisma poslana preko Komore i dokumentaciju nastalu djelovanjem Komore kao ustanove za papinske financije. Serije su slijedeće: *Registra Vaticana* (najstarija serija registara papinskih pisama ili, točnije, zbirka serija koje potječu iz različitih ureda, najviše iz onih Komore, ujedinjenih u Vatikanskom arhivu u XVIII st.)¹⁰¹ vremenskog raspona 872. do 882., 1075. do 1085. i 1198. do 1595. g., a količine oko 2020 svezaka;¹⁰² *Sec. Cam.* (pod ovom skraćenicom, koja još nije sasvim razjašnjena, dolazi serija registara papinskih pisama različite provenijencije, a srodna sadržaja) iz vremena 1435. do 1796. g., a količine 222 sveska;¹⁰³ *Registra „Bularum”* (ili Coadiutorie e comende) iz vremena 1787. do 1894. g., svega 63 sveska;¹⁰⁴ *Introitus et exitus* (glavne knjige Komore kao financijskog nadležstva) iz 1279. do 1528. g, zajedno 566 svezaka;¹⁰⁵ *Collectoriae*

97 U broju su 8373 uključeni dijelom pojedini dokumenti označeni posebnim brojevima, a dijelom svesci spisa. Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 21–24.

98 Pasztor ovu seriju ne opisuje, jer u njoj nema grade za Latinsku Ameriku. Podatke uzimamo iz GIUSTI, *L'Archivio Seg. Vat.*, str. 16. Prema Finku ima 349 svezaka. Usp. FINK, nav. dj. str. 34–35.

99 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 25–27; FINK, nav. dj. str. 35–37.

100 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 27–29.

101 Usp. ondje str. 32. – Mnogi autori ovu seriju svrstavaju u fond Kancelarije (npr. KATTERBACH u *Enc. It.* IV, str. 88, i GIUSTI, nav. dj. str. 16), jer u starijem dijelu većina svezaka pripada Kancelariji. Međutim, gledamo li na većinu svezaka cijele serije, moramo se odlučiti za Komoru, kako to čini *Pasztor*.

102 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 31. – Ovdje je dobro naglasiti činjenicu da sva papinska pisma nisu prije odašiljanja bila prepisana u registre, a nije utvrđeno koji je kriterij odlučivao pri odabiranju onih koja će biti prepisana (usp. ondje str. 32). Tako je npr. u XIII st. od deset poslanih bilo prepisano tek jedno ili dva! Usp. Paulus RABISKAUSKAS, *Diplomatica pontificia*, Romae 1968², str. 80.

103 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 33–35. – Kratica „Sec. Cam.” čini se da označuje ured Secretaria Camerae.

104 To je samo mali dio nekadašnje serije, jer su svesci iz vremena prije 1572. uvršteni u raznorodnu seriju *Registra Vaticana*, a stotinjak je njih iz kasnijih vremena danas u pariškom Nacionalnom arhivu. Usp. ondje str. 36–37.

105 Usp. FINK, nav. dj. str. 43. – Pasztor ovu seriju ne navodi, jer u njoj nema podataka za povijest Latinske Amerike.

Camerae (računske knjige skupljača papinske desetine) iz vremena od kraja XIII do oko 1420, svega 504 sveska;¹⁰⁶ *Resignationes* iz 1457. do 1599, 295 svezaka;¹⁰⁷ *Diversa Cameralia* iz 1389. do 1578. 251 svezak¹⁰⁸; i još niz manjih i manje važnih serija.¹⁰⁹

6. *Dataria Apostolica*. Fond je usprkos velikim gubicima u napoleonskom vremenu prilično velik (preko 12.000 svezaka, omota i svežnjeva!). Nije još potpuno sreden, a općenito govoreći malo je istraživano. Opsežnije su i važnije slijedeće serije: *Suppliche originali* (XVI–XIX st.; 250 omota), *Consensus* (1528–1908; oko 270 svezaka), *Registri delle suppliche* (1342–1899; svezaka 7363); *Brevi Lateranensi* (1490–1908; 883 sveska i oko 2000 omota), *Processus Datariae* (1622–1900; 258 svezaka i 4 omota).¹¹⁰

7. *Segreteria di Stato (sigla SS)*. Ovaj se fond ističe svojom opsežnošću i važnošću za svjetsku povijest. U rasporedu građe stari se dio (do 1814.) razlikuje od novoga (od 1814. do 1913.).

U starom je dijelu građa raspoređena prvenstveno prema područjima kao što su strane države, sjedišta papinskih nuncijatura i pokrajine papinske države, a tek manji dio prema vrsti korespondenata.¹¹¹ Od serija iz ovog dijela veće značenje za našu povijest imaju slijedeće: *SS Germania* (sjedište je istoimene nuncijature bilo u Beču!) s građom iz vremena 1515. do 1809. u 818 svezaka, svežnjeva ili omota,¹¹² *SS Venezia* iz 1524. do 1807. u 534 sveska, svežnja ili omota,¹¹³ *SS Nunziature diverse* iz 1462. do 1807. oko 308 svezaka,¹¹⁴ *SS Ministri esteri* (korespondencija s ambasadorima stranih država) iz 1800. do 1809., 102 svežnja,¹¹⁵ *SS Avvisi* iz vremena od oko 1601. do 1808., 159 svežnjeva,¹¹⁶ *SS Principi e titolari* (dopisivanje pretežno u vladarima

106 Usp. ondje str. 43–44.

107 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 42–43.

108 Usp. ondje str. 43–44.

109 Za ostale manje serije v. PASZTOR, nav. dj. str. 38–42. i FINK, nav. dj. str. 47–52. Fink tu opisuje i onu građu Komore koja se danas nalazi u Archivio di Stato di Roma.

110 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 44–65.

111 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 77–81; FINK, nav. dj. str. 68–69. Fink u ovom starom dijelu razlikuje odsjeke: 1. Nunziature e legazioni (u okviru ovog naslova su i dva dodatka, prvi o odjelima njemačkih nuncijatura unutar Državnog tajništva, a drugi o arhivima samih nuncijatura); 2. Lettere; 3. Miscellanea i 4. Raspršeni dijelovi Državnog tajništva. Usp. ondje str. 69–87. Važno je upozoriti na razliku između serija raznih nuncijatura u fondu *Segreteria di Stato* i arhiva samih nuncijatura koji su iz njihovih sjedišta poslije preneseni u Vatikanski arhiv. Njih Pasztor ne ubraja u fond *Segreteria di Stato*, nego ih obrađuje kao posebnu skupinu.

112 Usp. FINK, nav. dj. str. 71. i 76.

113 Usp. ondje str. 71–72, 79, i 123.

114 Usp. ondje str. 73–74, i PASZTOR, nav. dj. str. 86. – Inventar i u ovoj seriji navodi među ostalim opet *Germania 1591–1807*, i *Venezia 1596–1686*. Usp. FINK, nav. dj. str. 74.

115 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 90.

116 Usp. ondje str. 91. – Prema navodima indeksa Fink donosi među ostalim i slijedeće natuknice na koje se odnose obavijesti: *Vienna-Praga-Germania 1563–1709*, *Venezia 1605–1791*, *Belgrado, Dalmazia*. Usp. FINK, nav. dj. str. 74–75.

i drugim uglednim osobama) iz 1515. do 1808., oko 300 svezaka ili svežnjeva,¹¹⁷ *SS Vescovi e prelati* (dopisivanje s biskupima i drugim crkvenim dostojanstvenicima) iz 1500. do 1810., oko 533 sveska i svežnja,¹¹⁸ *SS Memoriali e biglietti* (spomenice i razne molbe upravljene na papu ili njegova državnog tajnika) iz 1645. do 1798., 316 svezaka ili svežnjeva.¹¹⁹

Osnovna značajka novog dijela je klasifikacija građe prema unaprijed određenom planu koji se temelji na raznovrsnosti predmeta u nadležnosti Državnog tajništva i korespondenata s kojima je ono bilo u dopisivanju. Svaki od tih predmeta, odnosno korespondenata, ima svoj određeni broj i naziv tzv. rubriku. Sustav ove klasifikacije nije ostao u pojedinostima isti kroz cijelo razdoblje od 1814. do 1913, nego se u tom pogledu razlikuju tri kraća razdoblja: 1. od 1814. do 1833, 2. od 1833. do 1847. i 3. od 1848. do 1913. Sva je ta građa, prije nego se počelo s još do danas nedovršenim konačnim sredivanjem bila smještena u 2904 omota (buste). U prvom od tih užih razdoblja građa se dijelila na devet većih skupina od kojih se osam njih odnosilo u biti na unutrašnju upravu papinske države, a deveta na odnose s inozemstvom. U svih je devet skupina bilo ukupno 300 podskupina ili rubrika. Devetu skupinu, čija je građa od većeg značenja za svjetsku povijest, sačinjavaju rubrike br. 241–300. Opširniji se podaci o svemu tome mogu naći kod Pasztora,¹²⁰ a ovdje možemo navesti samo neke rubrike koje po samom naslovu upućuju na građu zanimljivu za našu povijest kao što su br. 247 *Vienna, nunziatura*, zatim br. 260 *Austria, ambasciatore*, pa br. 283 *Vescovi esteri* i br. 295 *Consoli pontifici in Dalmazia*.¹²¹ U drugom, užem razdoblju došlo je do promjene u sustavu klasifikacije. Smanjen je broj skupina i podskupina. Rubrike koje smo naveli kao važnije za našu povijest dobile su nove brojeve, pa je tako u to vrijeme rubrika br. 16 *Vienna, nunziatura*, br. 21 *Austria, ambasciatore*, br. 44 *Dalmazia consoli pontifici* i br. 66 *Vescovi esteri*.¹²² U trećem je razdoblju opet vraćen klasifikacioni raspored iz prvog razdoblja s tim da su neke rubrike otpale ili promijenile sadržaj, do čega je došlo promjenom političkih prilika u svijetu i konačno padom same papinske svjetovne vlasti. Tako je npr. rubrika 295, nekoć za korespondenciju s papinskim konzulima u Dalmaciji, od 1848. bila određena za dopisivanje s takvim konzulima u Rusiji, Švedskoj, Danskoj i Norveškoj, a uskoro (od 1854.) s papinskim konzulima općenito.¹²³

117 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 91–93.

118 Usp. ondje str. 94–95. – Napominjemo da su u toj seriji i mnoga pisma biskupa iz naših krajeva, npr. brojna pisma splitskog nadbiskupa Stjepana Cosmija (1678–1707) upućena papinskom državnom tajniku kardinalu Cibo i drugima. U njima ima dosta podataka o stanju na ratištu u Dalmaciji u vrijeme bečkog odnosno prvog morejskog rata.

119 Usp. ondje str. 96.

120 Usp. ondje str. 98–104.

121 Usp. ondje str. 102–104. i FINK, nav. dj. str. 91–92.

122 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 104–108; FINK, nav. dj. str. 92–95.

123 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 109–110. Iz navedenoga se vidi da su papinski konzuli u Dalmaciji koji su dotada vodili brigu o privredno-trgovačkim odnosima između stanovnika nekih pokrajina papinske države i naših primorskih mjesta isčezli u vihoru talijanskog risorgimenta dosta prije konačnog ujedinjenja Italije, zapravo čim je talijanska vojska stala zauzimati dijelove papinske države uz zapadnu obalu Jadrana.

8. *Segreteria dei brevi*. Dokumentacija, nastala djelovanjem ovog tajništva nadležnog za podjeljivanje raznih duhovnih i vremenitih dobara i povlastica, sačuvala se u glavnoj seriji koja dolazi pod skraćenim nazivom *Sec. brev.*, vremenskog raspona 1566. do 1908. u 6218 svezaka i više manjih serija. U spomenutoj su glavnoj seriji koncepti i registri samih brevija, a ujedno i molbe koje su im prethodile.¹²⁴

9. *Segreteria dei brevi ai principi*. U ovom su fondu pretežno originalna pisma vladara i raznih svjetovnih i crkvenih dostojanstvenika upućena papi te koncepti i registri odgovora na ta pisma. Fond se sastoji od samo jedne serije: *Epistulae ad principes* iz 1560. do 1914., 380 svezaka ili omota.¹²⁵

10. *Segreteria dei memoriali*. Fond se sastoji od raznih molbi upravljenih papi i to prvenstveno kao svjetovnom poglavaru, a tu i tamo i kao vrhovnom poglavaru crkve. Jedina serija je: *Memoriali* iz 1636. do 1897. u 667 svezaka ili omota.¹²⁶

11. *Segreteria delle lettere latine*. I ovaj fond ima samo jednu seriju u kojoj su originalna latinska pisma upućena papi, a onda i koncepti i registri odgovora na ta pisma. Naziv je serije *Lettere latine*, vrijeme 1823. do 1914., a količina oko 240 svezaka i svežnjeva.¹²⁷

12. *Archivio consistoriale*. To je naziv složenog fonda koji je nastao djelovanjem dviju srodnih ustanova:

a) *kardinalskog zbora* kao posebne korporacije koja upravlja svojim posebnim dobrima i vrši određenu ulogu u vezi sa svećanim konzistorijima na kojima su proglašavana razna viša imenovanja.

b) *Zbora konzistorija* nadležnog za osnivanje novih biskupija i postavljanje novih biskupa.

Važnije su serije: *Processus consistoriales* (informativni postupci o kandidatima za biskupe) iz 1563. do 1906. u 299 svezaka ili omota;¹²⁸ *Praeconia et propositiones* (kratki sažeci ishoda gore navedenih postupaka) iz 1658. do 1907. u 170 svezaka ili svežnjeva;¹²⁹ *Acta miscellanea* (raznovrsni spisi u vezi s djelatnošću konzistorija) iz 1409. do 1809. u 100 svezaka;¹³⁰ i *Congregatio consistorialis. Acta* iz 1584. do 1908. u 368 svezaka ili svežnjeva.¹³¹

13. *Congregazione del Concilio*. Na ovaj su zbor spadala sva pitanja o kojima je Tridentinski koncil donio neku odluku, npr. prava i dužnosti biskupa, kaptola, župnika i dr. Serije su: *Positiones* iz vremena od oko 1564. do 1911. u 5638 svezaka ili omota;

124 Usp. ondje str. 114–119; FINK, nav. dj. str. 64–66.

125 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 120–122.

126 Usp. ondje str. 122–124.

127 Usp. ondje str. 125–127.

128 Usp. ondje str. 135.

129 Usp. ondje str. 137.

130 Usp. ondje str. 138–139.

131 Usp. ondje str. 140–142.

Libri decretorum S. C. Concilii iz 1573. do 1914., 259 svezaka; *Libri litterarum* iz 1564. do 1903., 38 svezaka; *Relationes dioecesium* od 1590. do 1908., oko 1090 kutija; *Visitationes apostolicae* iz 1562. do 1803., oko 110 svezaka i *Concilia provincialia* iz oko 1564. do 1961., svega oko 101 kutija.¹³²

14. *Congregazione dei vescovi e regolari*. Građa je ovog fonda (Zbora za biskupe i redovnike) još uvijek u postupku sređivanja, a serije su: *Positiones* iz 1573. do 1908. u 5776 omota, *Visita apostolica* iz 1573. do 1881. u 22 omota, *Registri* iz 1573. do 1908. u 891 svesku ne spominjući neke manje serije.¹³³ Uz ovaj se fond sadržajno vežu manji fondovi srodnih zborova: *Congregazione sopra lo stato dei regolari* (1654–1698), *Congregazione della disciplina regolare* (1698–1906) i opet nova *Congregazione sopra lo stato dei regolari* (1846–1906).¹³⁴

15. *Congregazione dei riti*. Pasztor u ovom fondu navodi samo dvije serije: *Processus* (spisi postupaka proglašenja blaženika i svetaca) iz XVII–XX st. u oko 4800 svezaka i omota i *Atti vari* iz XVII–XIX st. u oko 25 svezaka ili omota,¹³⁵ dok Fink ne spominje seriju *Atti vari*, a uz *Processus* navodi još: *Posizioni* i *Decreti*, ali bez posebnih vremenskih i količinskih podataka.¹³⁶ O građi ovog zbora važnoj za našu noviju povijest ukratko je izvijestio Makso Pelozza.¹³⁷

16. *Romana Rota*. U fondu ovog papinskog sudišta značajnije su i opsežnije serije: *Decisiones* iz XVI do XIX st. u 446 svezaka, *Diaria* iz XVI do XIX st. u 187 svezaka, *Iura diversa* iz 1512. do 1802. g. u 185 omota, *Manualia* iz XVI do XVIII st. u 1043 sveska, *Positiones* iz 1627. do 1870. g. u 3819 svezaka, *Processus actorum* iz 1500. do 1800. g. u 1063 omota, *Vota* ili *Vota auditorum corresponsalium* iz XVII do XIX st. u 274 sveska ili omota.¹³⁸

17. *Archivio dell'Uditore del papa*. Serije su: *Udienze di Nostro Signore* iz 1795. do 1879. u oko 900 omota, *Atti vari* iz oko 1793. do potkraj XIX st. u oko 300 omota i *Posizioni dei concistori* iz 1803. do 1908. g. u oko 60 svežnjeva.¹³⁹

132 Usp. ondje str. 149–154. i Slavko KOVAČIĆ, *Najstariji izvjestaji o stanju makarske biskupije u Tajnom vatikanskom arhivu* (1626–1658), Split 1975, str. 9–23.

133 Usp. ondje str. 157–162.

134 Usp. ondje str. 163–169.

135 Usp. ondje str. 170–171.

136 Usp. FINK, nav. dj. str. 102–103.

137 On je pregledao i fotokopirao opsežnu građu o pitanju slavenskog bogoslužja u nas krajem prošlog i početkom našeg stoljeća u registraturi samog Zbora (u sjedištu današnjeg Zbora za štovanje svetaca!). Usp. Makso PELOZZA, *Slavenska liturgija u hrvatskim zemljama od 1881. do 1914. godine. Njezini međunarodni i nacionalni aspekti – na temelju fonda „Lingua slava” u arhivu kongregacije za bogoštovlje u Rimu*, Crkva u svijetu 8 (1973) br. 2, str. 161–166.

138 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 180–185.

139 Usp. ondje str. 192–193. „Uditore del papa” zvao se viši službenik koji je bio zadužen za prikupljanje pouzdanijih obavijesti o kandidatima za imenovanja proglašavana u konzistorijima. Pasztor potanje opisuje njegovu djelatnost ondje na str. 185–192.

18. *Sostituto del concistoro*. Ovaj se fond dijeli u slijedeće serije: *Libretti del papa* iz 1740. do 1896. u 76 svezaka, *Atti concistoriali* iz 1498. do 1892. u 231 svesku i *Varia* iz XVI do XIX st.¹⁴⁰

19. *Miscellanea armadi I–XV*. Radi se, kako i sam naziv naznačuje, o mješovitom fondu ili bolje reći zbirci koja je nastala u Tajnom vaticanskom arhivu od raznovrsnih spisa različitog podrijetla prvenstveno iz razdoblja od XVI do XIX st. u oko 1488 svezaka.¹⁴¹ U našoj je historiografiji poznat, ali ne i dovoljno iskorišten, vrlo opširni zapisnik Priullijeve apostolske vizitacije Dalmacije iz 1602. i 1603. u dva debela sveska pohranjena u ormaru VII pod br. 100 i 101.¹⁴²

20. *Instrumenta miscellanea*. Tako se zove fond složen od pojedinačnih dokumenata, sveščića i svezaka različite provenijencije iz razdoblja od 893. do 1903. u količini od 7089 brojeva.¹⁴³

21. *Missioni*. Radi se o spisima koji pretežno potječu iz arhiva Propagande, a u Vatikanskom su arhivu završili vjerojatno nakon povratka papinskih arhiva iz Pariza. Vremenski je raspon ove građe kraj XVI do XIX st., a količina 163 sveska ili svežnja.¹⁴⁴

22. *Fondovi papa, kardinala, prelata i službenika Kurije*. Od 22 takva fonda kao važnije i opsežnije navodimo slijedeće: *Fondo Albani* iz 1700. do 1721., 268 svezaka;¹⁴⁵ *Fondo Borghese* iz pretežno 1592. do 1621., oko 2000 svezaka;¹⁴⁶ *Fondo Carpegna* iz XVI do poč. XVIII st., 237 svezaka;¹⁴⁷ *Fondo Pio* pretežno iz XVI do XVII st., 292 sveska¹⁴⁸ i *Archivio particolare di Pio IX* pretežno iz 1846. do 1878. g., 8 omota i 2187 brojeva.¹⁴⁹

23. *Arhivi nunciatura (sigla AN)*. To su arhivi nastali djelovanjem papinskih diplomatskih predstavnika u raznim državama. U Vatikanski su arhiv preneseni tijekom XIX i XX stoljeća. Od 14 takvih arhiva za našu su povijest najvažniji: *AN Venezia* iz razdoblja od oko 1658. do 1795. u 90 svezaka.¹⁵⁰ i *AN Vienna* (Bečka nunciatura) iz oko

140 Usp. ondje str. 194–195. Službenik nazvan „sostituto del concistoro” sa svojim pomoćnim osobljem imao je pomagati gore spomenutog „uditore” u pripremanju materijala za konzistorijalna imenovanja. Za seriju *Varia* Pasztor ne navodi količinu.

141 Usp. ondje str. 200–201.

142 O tim svescima vidi u: Karlo HORVAT, *Glagoljaši u Dalmaciji* početkom 17. vijeka, tj. god. 1602–1603, *Starine JAZU* 33 (1911), str. 537–564.

143 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 204–205.

144 Usp. ondje str. 206.

145 Usp. ondje str. 210–211.

146 Usp. ondje str. 213–214. – Iz ovog su fonda crpili dosta građe Horvat, Zec, Gentilizza i drugi. Usp. naše bilješke 80, 81. i 83.

147 Usp. PASZTOR, nav. dj. str. 217.

148 Usp. ondje 223–224.

149 Usp. ondje str. 224–225.

150 Usp. FINK, nav. dj. str. 72.

1607. do 1913. u 549 svezaka i oko 1600 svežnjeva.¹⁵¹ Fink još napose navodi *Archivio della Cancellaria della Nunziatura Veneta* u kojemu je 16511 raznovrsnih dokumenata.¹⁵²

7. ARHIV PROPAGANDE

Tko god makar i letimično prelista spomenicu Zbora za širenje vjere (Propagande) objavljenu povodom 350. obljetnice njegova osnivanja, pročitava barem naslove brojnih radova iz pera mnogih stručnjaka iz raznih naroda uvrštenih u taj veliki zbornik od pet debelih knjiga,¹⁵³ uočiti će odmah kolika je povijesna važnost te vrhovne papinske ustanove za ravnanje misijskom djelatnošću katoličke Crkve u cijelom svijetu. Stručnjacima je to, naravno, odavno poznato, a malo je ozbiljnih istraživača povijesti novoga vijeka koji ne znaju za Propagandin arhiv, taj dragocjeni rudnik podataka za crkvenu i opću povijest mnogih zemalja i naroda, među njima i onih na Balkanu koji su u vrijeme osnivanja (1622) i u prvim stoljećima djelovanja ove ustanove bili pod turskom vlašću ili su graničile s turskom državom.

Propagandin arhiv, kako je već spomenuto, nije uvršten u Vatikanski, nego je i danas u cijelosti pod izravnom upravom tog zbora. Nalazi se izvan Vatikana, u užem središtu grada Rima, u nekadašnjoj zgradi Urbanova kolegija.¹⁵⁴ Tu je smješten već sredinom XVII st., dok je još u cijelosti bio tekući arhiv ove papinske ustanove (u prvim desetljećima njezina djelovanja).¹⁵⁵ Iz te je zgrade bio premješten samo jedanput i to u Pariz, zajedno s ostalim papinskim arhivima (1810), o čemu je već bilo govora. Prilikom povratka tijekom 1816. dio je njegovih arhivalija svršio u Beču, odakle su vraćene 1925. (tzv. Fondo di Vienna), a nešto je malo građe istom prigodom zauvijek izgubljeno.¹⁵⁶ Poslije toga nije doživio veće neprilike niti je imao nove gubitke. U zadnjih je pedesetak godina u istoj zgradi dobio novo spremište, podvostručio metražu polica za smještaj građe, pri njemu je otvoren laboratorij za restauraciju oštećenih

151 Usp. ondje str. 78.

152 Usp. ondje str. 123. Napominjemo da Pasztor potanje podatke donosi samo za one nuncijature u čijoj građi ima dosta podataka za povijest Latinske Amerike. Mletačku i bečku samo spominje.

153 To je: *Sacrae Congregationis de Propaganda fide memoria rerum* vol. I/1, I/2, [za period 1622–1700], II [za period 1700–1815], III/1 i III/2 [za period 1815–1972], Freiburg 1971, 1972, 1973, 1975. i 1976.

154 U toj je staroj monumentalnoj građevini na Španjolskom trgu (Piazza di Spagna) danas sjedište Zbora za širenje vjere, a njegovi odgojni i školski zavodi za misijski kler preselili su u nove zgrade na Gianicolu nedaleko Vatikana.

155 Arhivska se (tada zapravo još registraturna) grada ovog Zbora do tada nalazila u zgradi Kancelarije u kojoj je stanovao prvi tajnik i ujedno arhivist Propagande Francesco Ingoli. Za čuvanje spisa i pohranu knjiga tiskanih u glasovitoj Propagandinoj tiskari bile su u početku određivane neke prostorije u Vatikanu, ali spisi nisu nikad bili onamo preneseni. Usp. Nicola KOWALSKY, *L'archivio della Sacra Congregazione „de Propaganda fide” ed i suoi archivisti*, *Annales Pontificiae Universitatis Urbanianae* anni 1963/64, str. 38–40.

156 Usp. ondje str. 43–46. – Već je spominjano da je možda baš prigodom tog vraćanja nešto građe svršilo u Tajnom vatikanskom arhivu, gdje se čuva pod nazivom *Fondo Missioni*.

arhivalija i kabinet za fotoreprodukcije.¹⁵⁷ Nakon toga dobio je i novu, moderno opremljenu, svijetlu i zračnu čitaonicu.

Po sebi je razumljivo da je snalaženje u građi ovog arhiva jednostavnije i lakše nego u onoj Vatikanskog, jer se u ovom čuvaju arhivalije samo jedne, pa makar tako važne ustanove s razgranatom djelatnošću, dočim Vatikanski – kako je gore opisano – okuplja mnogo najrazličitijih fondova, zapravo posebnih arhiva raznovrsnih papinskih ustanova iz vremenskog razdoblja od preko tisuću godina. U arhivskoj čitaonici istraživačima koji žele naći određene podatke stoje na raspolaganju razna pomagala, od onih koja su tijekom prošlih stoljeća izrađivana za internu upotrebu uredskog osoblja,¹⁵⁸ pa do tiskom objavljenog preglednog i vrlo informativnog vodiča Nikole Kowalskog.¹⁵⁹

Spomenuti vodič najprije sasvim ukratko prikazuje način poslovanja ustanove, a onda donosi potanje podatke o fondovima i serijama odatle nastale građe upozoravajući na postojeće indekse. Zapravo su to sve serije i podserije jedinstvenog fonda ovog zbora. Najvažnije su dvije slijedeće: *Acta* (zapisnici vijećanja o važnijim pitanjima na općim sjednicama kardinala Propagande) i njima odgovarajuća serija *Scritture originali delle Congregazioni generali*, skraćeno *SOCG* (originalna dokumentacija na temelju koje se vijećalo). Prva od spomenutih serija iz razdoblja od 1622. do 1960. ima 328 svezaka, a druga iz razdoblja 1622. do 1892. godine 1041 svezak. Neka su se važna pitanja rješavala na sjednicama užih odbora o čemu se dokumentacija čuva u seriji: *Congregazioni particolari*, ili izraženo kraticom *CP*, koja iz razdoblja 1669–1864. ima 161 svezak. Zanimljivih i važnih podataka nade se i u seriji: *Scritture riferite nei Congressi*, skraćeno *SC*, s ukupno 1346 svezaka, iako je to po sebi dokumentacija sa sedmičnih sastanaka kardinala prefekta s tajnikom i još nekim službenicima za rješavanje pitanja od manjeg značenja.¹⁶⁰ Važne su serije: *Decreti* (9 svezaka iz 1622–1819) i *Lettere* (388 svezaka iz 1622–1892), a nisu bez važnosti ni ostale manje serije među kojima posebno mjesto pripada zbirkama dokumenata koje prigodom sređivanja nije više bilo moguće uvrstiti na njihovo pravo mjesto: *Miscellaneae varie*, *Miscellaneae generali* i *Miscellaneae diverse* (sve tri zajedno imaju 111 svezaka). Već spominjani Fondo di Vienna, vraćen Propagandinom arhivu 1925., ostao je posebno tijelo, a sastoji se od 20 svezaka *CP*, 4 sveska *SOCG*, 14 svezaka *SC*, 12 svezaka *Decreti* i još 24 sveska iz raznih manjih serija.¹⁶¹

Od svih su indeksa najvažniji i najopsežniji oni iz serije *Acta*. Prema njima se može pronaći i odgovarajuća dokumentacija u većini svezaka paralelne serije *SOCG* i to u

157 Usp. ondje str. 47.

158 Prvi su takvi indeksi građe u Propagandi izrađeni već 1660. Usp. ondje str. 40.

159 Nicola KOWALSKY, *Inventario dell'Archivio storico della S.Congregazione „de Propaganda fide”*, P. O. iz Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft 17 (1961) br. 1–3. – N. B. U naslovu je upotrijebljen izraz „inventar”, a u stvari je to vodič, a ne inventar.

160 Podaci o broju svezaka za neke skupine serije *SC*, u vodiču Kowalskog, navedeni na str. 21. i 22, naknadno su izmijenjeni, o čemu je sedamdesetih godina u čitaonici arhiva bila izvješena obavijest.

161 Usp. KOWALSKY, *Inventario* str. 30–32.

svescima 418–1041 (iz 1669–1892) u kojima je ta dokumentacija složena istim redom kojim teku pitanja unesena u zapisnike općih sjednica (u seriji Acta). To ne vrijedi samo za prvih 417 svezaka (iz 1622–1668) u kojima je dokumentacija složena po geografskom ključu i to više puta prema nepreciznim pa i krivim zemljopisnim pojmovima koje su imali u Rimu XVII stoljeća za udaljene krajeve. Zato nazivi napisani na hrbatima pojedinih svezaka, a onda i u inventaru, nisu uvijek pouzdan putokaz. U pravilu svaki od ovih svezaka ima pri kraju svoje posebno kazalo imena i stvari, ali ta kazala opet nisu toliko potpuna ni točna da bi se istraživač na njihove podatke uvijek smio osloniti.¹⁶² Više puta ne ostaje drugo nego strpljivo i uporno listati dok se ne pronađe traženi podatak, odnosno dok se ne pokaže da ne postoji.

Po svemu sudeći, naši su istraživači više zalazili u Propagandin arhiv nego u Vatikanški, a i u Propagandin su prvi od svih naših povjesničara zavirili Kukuljević i Rački.¹⁶³ Rački je poslije, tamo negdje nakon 1882., poticao hrvatske svećenike koji su živjeli u Rimu na prepisivanje izvještaja o balkanskim zemljama iz rimskih arhiva i biblioteka, u prvom redu iz Propagandina arhiva, za Akademijin časopis *Starine*.¹⁶⁴ Vjerojatno je on utjecao i na već spominjanog franjevca Fermendžina koji je poslije u *Starinama* objavio dosta vrijedne građe baš iz tog arhiva.¹⁶⁵ Mnogi su hrvatski svećenici na višim naukama u Rimu iz tog arhiva crpili podatke za svoje doktorske disertacije.¹⁶⁶ Dokumente što ih je prikupio u Propagandinom arhivu srpski poslanik kod Svete Stolice, Mihajlo Gavrilović, poslije pohranjene u Srpskoj akademiji, na svoj je način prepričao i interpretirao Radonić u nekoliko svojih objavljenih radova.¹⁶⁷ Spo-

162 Usp. ondje str. 8. i 10.

163 Usp. KUKULJEVIĆ–SAKCINSKI, *Izvjestje* str. 365. i RAČKI, *Književne obznane* str. 257 – 258. – Prije njih su do građe iz tog arhiva došli skupljači građe za *Illyricum sacrum*. Farlati je neke dokumente uzete odatle i objavio, npr. izvještaj makarskog biskupa Bartola Kačića iz 1626. Usp. Slavko KOVAČIĆ, *Najstariji izvještaji o stanju makarske biskupije u Tajnom vatikanskom arhivu (1626–1658)*, Split 1975, str. 32–33. bilj. 86–88.

164 Usp. PELOZA, *Značenje rada Franje Račkog*, str. 177.

165 Vidi gore bilj. 75. Iz Propagandinog je arhiva npr. građa objavljena pod naslovom: *Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620–1648*, *Starine* 24 (1891), str. 1–40.

166 Tako npr. Josephus JURIĆ, *Collegium Illyricum Lauretanum*, obranio na Pont. Istituto Orientale (dalje P. I. O.) 2. VII. 1932; Krunoslav DRAGANOVIĆ, *De regressu catholicismi in Bosnia saec. XVII*, na P. I. O. 4. VII. 1935. (poslije objavljena: *Massenübertritte von Katholiken zur „Orthodoxie.. in kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft*, Roma 1937); Vjekoslav DABOVIĆ, *De catholicismo in dioecesi Catharensi saeculis XV et XVII*, na P. Ate-
neo di Prop. fide 25. IV. 1947.; Ivan ILIJIC, *Das glagolitische Missale aus dem Jahre 1631. Die Geschichte der Herausgabe*, na P. Università Gregoriana 31. V. 1949.; Basilius PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, Romae 1959; Marko JAPUNDŽIĆ, *Matteo Karaman (1700–1771) arcivescovo di Zara*, Roma 1961; Andrija NIKIĆ, *La separazione dei francescani nati in Hercegovina dalla provincia di Bosnia e l'istituzione della loro custodia*, Roma 1979 (izvadak iz disertacije). Od neobjavljenih su navedene samo one koje donosi: MAGJEREC, *Istituto S. Girolamo degli Illirici*, str. 135–137.

167 Usp. Jovan RADONIĆ, *Štamparije i škole Rimske kurije u Italiji i južnoslovenskim zemljama u XVII veku*, Beograd 1949; ISTI, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950. O pogrešnom pristupu i krivoj interpretaciji mnogih od tih dokumenata v. Vjekoslav ŠTEFANIĆ, *J. Radonić, Štamparije i škole...*, Historijski zbornik 4 (1951), str. 258–270.

menimo da je u tom arhivu pronađen najstariji do danas poznati rukopis dragocjenog povijesnog izvora poznatog pod naslovom *Historia Salonitana maior*.¹⁶⁸ U novije su vrijeme monografije Buturca, Džaje, Turčinovića i Vidovića pisane dobrim ili čak pretežnim dijelom na temelju Propagandinog arhiva,¹⁶⁹ a ne treba posebno naglašavati da su odatle crpili podatke i pisci studija o djelovanju Propagande u našim krajevima za već navedenu spomenicu o njezinoj 350. obljetnici: Burić, Kokša i Pandžić.¹⁷⁰ Ni ne pokušavajući navesti sve radove koji se u većoj ili manjoj mjeri pozivaju na podatke iz ovog arhiva, jer bi to previše oduljilo ovaj kratki pregled, na kraju samo upozoravamo da bi pri daljnjim istraživanjima u toj građi dragocjenu pomoć pružilo pomagalo što ga je, prema riječima Peloze, za cijelo područje Balkana koje nastavaju južni Slaveni pripremio Josip Burić.¹⁷¹ Prava je šteta što to djelo još nije objavljeno.*

* NAPOMENA. Za znanstvene radnike koji nisu dosad radili u papinskim arhivima, a željeli bi u njima istraživati, važna je i obavijest o dužem ljetnom prekidu rada koji traje od 16. srpnja do 15. rujna. U svako drugo vrijeme svi oni koji upravi bilo Tajnog vatikanskog bilo Propagandinog arhiva predaju preporuku neke znanstvene ustanove svoje zemlje dobit će bez poteškoće privremenu ili trajnu iskaznicu kojom će im biti omogućen rad u arhivskoj čitaonici u sve radne dane u tjednu od 8–13 sati. Oni koji planiraju duži rad, pa im je potrebna trajna iskaznica, moraju predati prigodom prijave i dvije fotografije.

168 Kritičko je izdanje na temelju tog rukopisa priredila Nada KLAIĆ (*Historia Salonitana maior*, Beograd 1967).

169 Josip BUTURAC, *Katolička Crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, Zagreb 1970; Srećko M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Doba fra Grge Iljića Varešanina (1783–1813)*, Zagreb 1971; Josip TURČINOVIĆ, *Misionar Podunavlja Krsto Pejkić (1665–1731)*, Zagreb 1973; Mile VIDOVIĆ, *Nikola Bijanković splitski kanonik i makarski biskup (1645–1730)*, Split 1981.

170 Josip BURIĆ, *Libri croati publicati a cura della S.C. di Propaganda fide*, Sacrae Congregationis de Propaganda fide memoria rerum vol. II, Freiburg 1973, str. 827–841; Đuro KOKŠA, *L'organizzazione periferica delle missioni in Ungheria e in Croazia*, ondje vol. I/2, Freiburg 1972, str. 274–291; ISTI, *Tensioni in Croazia e Dalmazia*, ondje vol. II (1973), str. 688–705; ISTI, *Protektorato religioso nell'Europa sudorientale. Linee tradizionali nell'organizzazione interna ed appoggio esterno*, ondje vol. III/2 (1976), str. 83–125; Bazilije PANDŽIĆ, *L'opera della S. Congregazione per le popolazioni della penisola Balcanica centrale*, ondje vol. I/2 (1972), str. 292–315; i vol. II (1973), str. 706–721.

171 Usp. PELOZA, nav. dj. str. 168, u bilj. 101, gdje navodi rukopisno djelo J. Burića: *Repertorij dokumenata Propagandinog arhiva koji se odnose na balkanske zemlje (1622–1878)*.

RÉSUMÉ

Les archives secrètes vaticanes servent principalement au souverain pontife et à sa curie, c'est-à-dire au Saint-Siège, déclarait le pape Léon XIII qui les ouvrait en 1881 aux chercheurs. Depuis l'ouverture des archives vaticanes, un nombre considérable de guides et d'études a été publié, mettant en relief l'importance de leurs fonds pour l'histoire de la société et des nations européennes.

Après quelques mots d'introduction, notre étude présente tout d'abord l'historique de la Curie romaine, ensuite l'établissement des archives centrales du Saint-Siège, enfin l'ouverture de ces mêmes archives aux scientifiques.

Du côté croate, MM. Karlo Horvat (Katolički list, 1906) et Mijo Brlek (Enciklopedija Jugoslavije, tome VIII, Zagreb 1971) ont souligné l'importance des archives secrètes vaticanes pour l'histoire culturelle, politique et religieuse des Croates. Notre étude donne des informations élémentaires sur les différents fonds des archives vaticanes et invite à des recherches organisées.

